

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

GAZALİ'NİN İLİM HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİNİN
ONUN AHLAK ANLAYIŞINDAKİ YERİ

Ayşe İlknur ATALAY

Danışman
Prof. Dr. Mehmet TÜRKERİ

İZMİR-2019

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Gazali’nin İlim Hakkındaki Görüşlerinin Onun Ahlak Anlayışındaki Yeri” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Gazali'nin İlim Hakkındaki Görüşlerinin Onun Ahlak Anlayışındaki Yeri

Ayşe İlknur ATALAY

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Felsefe ve Din Bilimleri Programı

Bilgi ile ilgili islâm düşünce tarihinde ortaya çıkan birtakım görüşleri ve Kelami ekollerde bilgiyi nasıl ele aldıklarını ve aynı zamanda Bilgi dendiği zaman ne ifade ettiğini, bilginin nasıl ele alınması gerektiğini ve öğelerinin neler olması gerektiğidir. Bilginin bir felsefe problemi olarak meydana çıktığı dönemden itibaren akıl, her dönemde kullanılmış bilgi ve ifadenin kaynağı hükmünde vazife almıştır. Bunun yanında bilginin nasıl elde edildiği konusunda duyular ve sezgi de önemlidir.

Gazali'nin ilim anlayışının Onun ahlak anlayışına etki ettiğini incelerken iki temel dayanağı ele aldık. Bilginin Ahlaka nasıl etkilediğinin ve bu etkinin davranışlarımıza bakışımızı nasıl şekillendirdiğine değindik. Ahlak, ahlak felsefesi, konusu ve Ahlakla ilgilenen filozoflar ve İslam filozoflarının ahlaka nasıl baktıklarından, ahlak felsefesinin arka planında filozofların görüşlerine ve Gazalinin ahlaka dair görüşlerine yer verdik.

Gazali'nin bilgi sisteminde ahlakla olan değerlerin erdeme dönüşmesinin insan davranışlarında gözlemlendiği ve insanın bir şeyi bilmeden onu davranışına yansıtamaz. Davranışlarında da hiçbir baskı olmadan hür iradesiyle o davranışı sergilemesi gerektiği yani, olağan kendiliğinden olmasıdır. Çünkü kişinin elde ettiği bilginin güzel ahlaktaki tezahürünün o şekilde ortaya çıktığının göstergesidir. Güzel ahlakın bilgi olmadan oluşmayacağı, mükemmel ahlaka giden yolun eğitim olmadan olmayacağı, faziletlerin insanın ahlaki oluşumunda hangi unsurlardan geçtiği, güzel ahlakın yegâne temelidir. İnsanın güzel ahlaka ulaşmada riyazat ve müşahedesi ile sabır, şükür, tevazu, cömertlik, tevekkül gibi

erdemlerle de ahlakını sağlamlaştıracağını bunların zıddı olan kibir, hırs, şehvet ve hasedle de nefsinin kendisini kandıracağını ve aşağlara şekeceğini; Allah'ın sevmediği huyları edineceğini ve bunlarında insana hiçbir fayda getirmeyeceğine değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ahlak, Kibir, Ruh, Tevazu.

ABSTRACT

Master's Thesis

Ghazali's Understanding of Sciences in his Moral Understanding

Ayşe İlknur ATALAY

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Philosophy and Religious Sciences

Program of Islamic Philosophy Program

From a general perspective, it can be seen that the ideas of philosophers who have been architects of many thought systems from past to present have inherited us the history of philosophy. One of the most valuable representation of this heritage is undoubtedly came from Ghazali. In the history of thought, the problem of knowledge has been expressed frequently in the Islamic world of thought as well as the sources, possibilities, values and boundaries of the knowledge and many works have been written about it. There is often many studies on information that is important in Ghazali world of ideas. Hitherto, many studies have been done about Ghazali. Regardless of the subject, those who work on Ghazali face various difficulties. Along with the large number of works of Ghazali, the large volume,

The large number of works attributed to him and the changes in his life due to the depression he experienced during his lifetime are just a few of the reasons for these difficulties. In the introductory part of our study, some of the ideas that emerged in history of thought has been investigated, and explained how information in the Kalami schools been studied. And at the same time, we tried to understand what it means in general terms the knowledge, how information should be handled and what it contains, and what sources of information should be. From the time that knowledge emerged as a philosophical problem, the mind assumed the source of knowledge and expression used in every period to explain almost any kind of information. We also mentioned the senses and intuition of how information was obtained. In our thesis, we asked what Knowledge is at the

beginning when we were examining how Ghazali understanding of science affected His moral understanding. What is morality? What kind of influence has it made in Ghazali? How it is reflected in his Works? In order to identify all of these questions, we discussed them in our thesis. In the first part of our study, we mentioned what is morality? We talked about moral philosophy, its subject, and how philosophers and Islamic philosophers who are interested in ethics considered morality. We have included philosopher's views in the background of Moral Philosophy. We have included Ghazali's views on morality. In the second part, first, we tried to find out the way to reach certain information of our thinker. We stated how it first came into being in human beings and examined the senses, the parts of them and the formation of sensory knowledge, which we stated that the first information of the existing ones reached through itself. We evaluated the most important sources of human knowledge: the meaning of the words mind, heart, soul and soul, and the limits of how sensation, experience, spirit and religion are related to mind. In the last chapter: We tried to explain Ghazali's relationship with morality in the knowledge system. According to Ghazali, one cannot reflect something to his behavior without knowing it. It is an indication that he should be able to display that behavior with his free will without any pressure in his behaviors, that is, he must be spontaneous because the manifestation of the knowledge that one obtains in good morals emerges in that way. We indicated his virtues when good morality. It is said that human beings will achieve this by means of riyazat and mujahedin in achieving good morality; patience, gratitude, humility, generosity, trust, such as virtue, such as the morality of the opposite of their arrogance, greed, lust and envy, self-deception and self-deception will attract; We have stated that Allah will acquire habits that He does not love and that He will not make any contribution to human beings.

Keywords: Morality, Arrogance, Spirit, Modesty

**GAZALİ'NİN İLİM HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİNİN ONUN AHLAK
ANLAYIŞINDAKİ YERİ**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi

GİRİŞ	1
-------	---

**BİRİNCİ BÖLÜM
GAZALİ' DE BİLGİ VE İLİM**

1.1. BİLGİ TÜRLERİ	9
1.1.1. Tasavvufi Bilgi	10
1.2.2. Felsefi Bilgi	10
1.2. GAZALİ' DE İLİM ANLAYIŞI	11
1.3. GAZALİ' DE AKIL	16
1.3.1. Gazali' de Aklın Şüpheye Düşmesi	17
1.4. GAZALİ' DE KALBİ İLHAM (SEZGİ)	18

**İKİNCİ BÖLÜM
AHLAK, AHLÂK İLMİ VE AHLÂK FELSEFESİ**

2.1. AHLÂK, AHLÂK FELSEFESİNİN KAVRAMLARI VE PROBLEMLERİ	22
2.1.1. Ahlâkın Tarifi	22
2.2.2. Ahlâk ilmi ve Ahlâk Felsefesi	24
2.2.3. Ahlâkın Konusu	26
2.2.4. Ahlâk Felsefesinin Temel Kavramları	26
2.2.5. Ahlâk Felsefesinin Temel Problemleri	26

2.2. AHLÂK FELSEFESİNDE TARİHİ ARKA PLAN	27
2.2.1. İslâm'dan Önce Düşünce Sistemlerinde Ahlâk	27
2.2.2. İslâm Düşüncesinde Ahlâk	34

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZALİ'NİN İLİM HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİNİN ONUN AHLAK ANLAYIŞINDAKİ YERİ

3.1.1. Gazali' de Tasavvuf' un Ahlaka Etkisi	37
3.2.2 Gazali' de Ahlak	38
3.2.3. Ahlaki Değerler	40
3.2.3.1. Ahlaki Değerlerin Kaynakları	42
3.2.3.2. Ahlaki Erdemlerin İlme Etkisi	43
3.2.3.3. Hikmet ve İlim	44
3.2.3.4. Şeceat (Cesaret) ve İlim	46
3.2.3.5. İffet ve İlim	47
3.2.3.6. Adalet ve İlim	48
3.2.4. Nefsin Ahlaka Ulaşmada Faziletleri ve İlim	50
3.2.4.1. Riyazat Ve Mücahede	50
3.2.4.2 Sabır Ve İlim	52
3.2.4.3. Tevazu (Alçakgönüllülük) Ve İlim	55
3.2.4.5. Tevekkül Ve İlim	56
3.2.4.6. Cömertlik Ve İlim	57
3.2.4.7. Tefekkür Ve İlim	58
3.2.4.8 Az Yemek ve İlim	59
3.2.4.9 Az Uyumak ve İlim	60
3.2.5. Nefsin, Ahlaki Yönden İlim Engelleri	60
3.2.5.1 Kibir	60
3.2.5.2. Şehvet	62
3.2.5.3. Hased	64
3.2.5.4.Öfke (Gazab)	66
3.2.6.5.Hırs	67

SONUÇ
KAYNAKÇA

68
70

KISALTMALAR

c.	cilt
çev.	Çeviren
Dia	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
md.	Madde
s.	Sayfa
ss.	Sayfalar Arası
vb.	Ve benzerleri / benzeri
İfav	ilahiyat fakültesi vakfı
Yay	yayın

GİRİŞ

Bilinen veya bilen varlık ile bilinmesi istenen varlık arasındaki ilişkiye dayalı bilginin alan ayırt etmeksizin birbirinden bağımsız olamayan iki ögesi mevcuttur. Bunlardan birisi bilen (insan) öteki ise bilinen, bilinebilen, araştırılıp incelenebilen (var olan) şeydir. Epistemolojide süje, bilene(insula), obje ise bilinen bilinmesi gereken şeye denir.¹

Ayrıca bilgi, düşünülen ve düşünen bilinç arasında kurulan ilgi, bilme fiilinin nihayetinde doğruluğu tespit edilmiş bir önermenin ifadesidir. Özne nesne ile ilişki oluşturarak meydana olandan bilgi sahibi olma işidir. Bu bağlamda bilgi, evren ve insan arasında oluşan ilişkilerin izah edilmesi çabasıdır.² Bir diğer tanımla bilgi, bilen ve bilinen bir terazinin iki ayrı kefesine konulduğunda ortaya çıkan denklik olarak ifade edilir.³

İlk İslam filozofu Kindî'ye (796–866) göre bilgi, eşyanın hakikatleri ile beraber anlaşılması anlamında betimlenmiştir. Farâbi (871-950) için bilgi, ortaya çıkması ve süregelmesi insanın davranışlarıyla ilgili olmayan, ancak varolan her şeyin varoluşlarıyla alakalı olarak akılda kat-i hükmün oluşturmasıdır. “*Filozoflar bilgiyi, genel olarak bir şeyin resminin akılda meydana gelmesi şeklinde algılamışlardır*”.⁴Tanımlardan da anlaşılmaktadır ki; bilgide asıl olan faktör, bütün şüphelerden arınmış olması ve kesinlik ifade etmesidir. Bilginin kaynağı ile ilgili sorulara cevap ararken düşünce tarihinde birçok fikir ile karşılaşılır.

Karşılaşılan fikirlerden başlıcaları; Akılcılık (Rasyonalizm), Duyumculuk (Sansüalizm), Deneycilik (Empirizm) ile Sezgicilik (İntuitionizm)'dir.⁵ İnsan bilgisinin ortaya çıktığı noktanın akılda olduğunu savunan Rasyonalizme göre, insan bilgisi düşünceden ve akıldan meydana gelir.⁶ İnsanın doğuştan bazı bilgilerle donatılmış olduğunu savunan rasyonalistler, zamanla insanın bu bilgileri anımsadığını ve bu bilgilerin bütün insanlarda ortak bulunduğunu düşünür. Analitik önermeler,

¹ Mevlüt Uyanık – **Bilginin İslamileştirilmesi ve Çağdaş İslam Düşüncesi**. Ankara Okulu Yayınları Ankara – 1999 – ss. 66-67.

²Süleyman Hayri BOLAY- **Felsefe Sözlüğü** - Akçağ Yayınları- Ankara - 2004 S. 62).

³Nihat Keklik – **Türk İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri**. İstanbul Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınevi, Ankara -1996 s 201).

⁴ Mehmet Vural, **İslam Felsefesi Sözlüğü**, 1.Baskı, Elis Yayınevi, Ankara. 2003, s. 68.

⁵ Hüsamettin Erdem, **Bazı Felsefe Meseleleri**, 1. Baskı, Hüner Yayınevi, Konya, 1998, ss. 57-58

⁶ Erdem, s.59.

kâinata ait belirli bilgiler, ilahi olan bazı bilgiler, aklın ilkeleri doğrultusunda insanın doğuştan getirdiği bilgiler, aklımızda hazır bir şekilde mevcut olan bilgilerdir.⁷

Rasyonalist görüşü İlkçağın sistematik döneminde ele alan Aristoteles (M.Ö. 384-322), “Bilgilerimiz doğuştandır” görüşüne deneyi de ekleyerek Empirist-Rasyonalist bakış açısı ortaya çıkarmıştır. Aristoteles, Eflatun (M.Ö. 427-347) gibi bilgilerin doğduğumuz zamandan itibaren var olduğunu reddedip; insan zihninin dünyaya gelirken bütünüyle boş olmadığını, bilgiyi ortaya çıkarma melekesine sahip olduğunu düşünür. Bu melekenin geliştirilmesi ve işlenebilir bir duruma gelmesi için ise, zahiri dünya gözlemleri ve duyu organlarının faaliyetleri gerekir. Bütün bu bahsedilenler bir araya gelmeden bilgi doğmaz. Aristoteles bilgilerin doğuşu noktasında deneye öncelik vermekle beraber aklı daha üstün kabul etmiştir.⁸

İlkçağ döneminde incelenen rasyonalist görüş asıl olarak 17. Yüzyılda Descartes (1596-1650) ile şekillenmiştir. Kendi sistemini kurmaya çalışan Descartes, öncelikle aklı temel almıştır. O, doğru olduğu açık ve net olmayan hiçbir şeyi doğru varsaymamak gerekir kaidesine göre, her şeyden şüphelenme yoluna gitmiştir. Kuşku duyduğu veya kuşku duyması muhtemel olan hiçbir şeyi kabul etmemeye başlamıştır. Şüpheyi oldukça ilerleten Descartes kuşkuyu sonuna kadar götüren bir süreç izlemiş ve bu sürecin sonunda, kuşkunun duyulabilmesi için, öncelikle Var olması gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Nitekim Descartes, şüphesi akabinde “Düşünüyorum, öyleyse varım” neticesine ulaşmış ve düşünebilen bir canlı olarak kendi varlığını ispat etmesinin ardından aynı şekilde bilincinin sınırlarından çıkarak Tanrı ve zahiri dünyanın varlığını delillendirmek için uğraşmıştır. O, ruhta doğuştan gelen düşüncelerin mevcut olduğunu söylemektedir.⁹

18. yüzyılda yaşamış olan Kant (1724-1804), bilgimizin kaynağı konusunda rasyonalist olan düşünürlerden biridir. Kant ile insan aklı, bilgiye kaynaklık etme açısından en yüksek noktaya ulaşmıştır.¹⁰ Kant, zihinde doğuştan gelen birtakım kategorilerin olduğunu düşünür. Bu apriori kategoriler, deneyden elde edilen olgunlaşmamış, şekli olmayan, düzensiz malzemeye intizam katar ve böylece bilgiye sahip olunur. Buradan hareketle kuvvetine dayanan akıl, zihnimizde kategorize olmuş

⁷A. Kadir Çüçen, **Felsefeye Giriş**, 2. Baskı, Asa Kitapevi, İstanbul, 2001, s. 104-105.

⁸ Erdem, s.63.

⁹Descartes. **Metot Üzerine Konuşma**, çev: K. Sahir Sel, Sosyal Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 30-34. Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, 4. Baskı, Paradigma Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 237-238.

¹⁰ Orhan Hançerlioğlu, **Düşünce Tarihi**, 1. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1970, s. 216.

bilgileri bir toparlayıp, bu bilgileri daha büyük bir hale getirerek, zihnimizin en yüce kavramlarına dönüştür. Bunları Mutlak Varlık, Ruh, Kâinat gibi kavramlarla örneklendirebiliriz.

Bilgilerin kaynak noktası ile ilgili diğer bir görüş olan Sansualizm (Duyumculuk-İhsasiye), bilgilerimizin tamamının sadece duyumlardan meydana çıktığını ve duyu algı alanlarına kadar uzandığını savunan akımdır.¹¹ Sansualizm, duyuları, düşüncelerimizin ve her türden bilgimizin yetkin kaidesi ve kaynağı olarak ele alır; duyumu bilginin kaynağı ve aracı olduğunu kabul eder, fikirlerimizin hepsinin akli kaideler de olmak üzere duyulardan edinildiğini, zihin ve düşünce yaşamımızın tamamının duyular ve onların değişime uğramasıyla açıklanabileceği görüşünü savunur¹². Sansualizm denilince İlkçağda Epikürcüler, 17. yüzyılda Hobbes ve 18. yüzyılda Condillac ilk karşımıza çıkanlardır. Bu saydıklarımız arasından Condillac, Sansualizmi ilk kez felsefi bir sistem haline getiren düşünürdür. Bilgilerimizin hepsinin sadece duyulardan geldiğini iddia eden Condillac göre bu duyular dış duyular olup, her duyum bir cihetle bir tasavvur, diğer bir cihetle de his ve istemektir. Bundan dolayı her tasavvurun temel çıkış yolu duyumlardır. Bilgilerimizin temelini de bahsi geçen bu duyular oluşturur.¹³

Bilginin tek kaynağının deney olarak gören ve insan zihninde olan şeylerin deney kaynaklı olduğunu söyleyen Emprizim, insanın doğuştan bir bilgiye sahip olmadığını zihninin en baştan itibaren boş bir levha (tabula-rasa) gibi olduğunu savunur. Bu levhada kişinin zahiri âlem ile iletişimi sonucu edinmiş olduğu her türlü gözlem ve etkilerin tesiri göze çarpar. Empirist düşünce prensipli bir felsefe şeklinde değilse de İlkçağdaki Sofistler (Protagoros) ve Stoalı düşünürlere kadar dayanır. 17. ve 18. yüzyılda İngiliz Filozoflarından John Locke (1632-1704)'la sistemli bir felsefeye dönüşen Empirist düşünce, 18. yüzyılda G. Berkeley (1685-1753), 19. yüzyılda St. Mill (1806-1873) ve H. Spencer (1820-1903) gibi Empirist düşünürlerle ilerlediğini görüyoruz.¹⁴ 18. Yüzyılda David Hume (1711-1776), Ortaçağda Skolastik felsefenin nihayi dönem düşünürlerinden Roger Bacon (1210/15-1294)'la baş gösterip İngiliz empirizminin en son şekline bürünmüştür. Bu düşünür ilk olarak

¹¹ Bedia Akarsu, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1998, s.62.

¹² Bolay, s.126.

¹³ Erdem, ss. 69-70.

¹⁴ Erdem, s. 71-72.

tasavvurlarımızın neyden kaynaklandığını inceler; bu noktada da izlenimler ve ideler olmak üzere iki şeyin mevcut olduğunu kabul eder. İzlenimler, duyularla algılanıp canlı ve kuvvetlidirler. Mesela gözle görülenler, elle tutulanlar bu türden intibaalardır. Bu intibaaların silik izleri ya da kopyaları olanlar ise ideler.¹⁵ Zihnin vazifesi, izlenimlerle sağlanan malzemeyi bir araya getirmek, değiştirmek, büyütme veya dağıtmaktan ileri gitmez. Çünkü düşüncenin bütün malzemesi iç ve dış deneylerden elde edilir.¹⁶

“Intuitionism (Sezgicilik)”, zekâdan ve akıldan farklı bir şekilde bir bilme gücüne sahip olan sezgiyle birlikte direkt ve bir bütün olarak eşya ve ayı zamanda eşyanın özünün bilinebileceğini savunan felsefi ekoldür. Sezgicilik, 19. yüzyılda Fransız düşünürü Henri Bergson (1859-1941) ile sistemli bir felsefe disiplini haline gelmiştir. Düşüncenin hâkimiyetini kabul etmeyerek anti-rasyonalist bir yöntem oluşturan Bergson’a göre akıl doğrudan ve aracı olmadan bir bilgiyi ortaya çıkarmaz; aracı olmadan, tam ve direkt bilgi, bir bilincin bilinci tarzında kişiye sezgi aracılığıyla varabilir.¹⁷

İslam filozoflarının bilginin kaynakları olarak ele aldıkları; duyu organları, akıl, vahiy ve kalbi sezgidir. İslam düşünce dünyasında bilgiye ulaşılması, imkânı ve sınırları gibi epistemolojik sorunlarla en fazla ilgilenen ve bu konuda bize sistematik bilgiler sunan düşünürlerin başında Gazali gelmektedir.¹⁸ Bilgi konusunda genel olarak İslam düşüncesinde bütüncül bir bakış açısını Gazali’de görmekteyiz. Zira Gazali, insanı eksiksiz şekilde ele almaya gayret etmiş, insanı yalnızca bir duyu organı, deney veyahut akıl varlığı şeklinde değerlendirmemiştir.

¹⁵ Vedat Öztürk, **Felsefe Dersleri**, 5. Baskı, İnkılap ve Aka Kitapevi, İstanbul, 1978, ss. 112-113.

¹⁶ Erdem, s. 75.

¹⁷ Henri Bergson **Metafiziğe Giriş**, çev. Barış Karacasu, 1. Baskı, Bilim ve Sanat Yayınevi, Ankara, 1998, s. 40. Erdem, s. 79.

¹⁸ Vural, İslam s. 68.

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZALİ' DE BİLGİ VE İLİM

Bilginin mümkün olması meselesinde, “Doğru bilgi mümkün müdür?” Yani doğru bilgiye sahip olmak olanaklı mıdır? İnsan zihni, varolan şeyler hususunda bir bilgiye vakıf olabilir mi? şeklinde sorular ile muhatap oluruz.

Bu mevzuda iki tür yaklaşımla karşılaşırız. Biri “doğru bilgi mümkündür” demekle doğru bilginin olanaklı olduğu neticesine ulaşan dogmatik düşünürler; diğeri tersini ileri süren septik düşünürlerdir. Septik düşünürler, kişinin kendi varlığı dışında oluşan hakikatin bilgisine sahip olamayacağını ileri sürerler. Çünkü gerçekliğin bilgisine sahip olmak için kişinin bilgi kabiliyetinin, kapasitesinin kâfi gelmeyeceğini düşünürler.

Buna göre septiklik de iki grupta incelenir. İlk grup; ilkçağda düşünsel bir tavır olan septiklik. Bu tutumun o çağdaki en önde temsilcisi Sokrates'tir. Diğeri ise, sistem olan septiklik. 17. Yüzyıl Batı dünyasında septikliği bir sistem olarak gören, Descartes'tir. Descartes, bu şüphenin yönteme dayalı olduğunu bu şekilde dile getirir: “*Burada yalnızca, şüphe etmiş olmak için şüpheye başvuran ve genellikle bir kararı olmayan septikleri taklit ettiğim zannedilmesin.*”¹⁹

Gazali ise İslam dünyasında septikliği bir sistem olarak gören ilk düşünürdür. Gazali'nin bilgi felsefesinde gördüğümüz; bilgi felsefesinin sacayaklarını kesin bilgiye sahip olmak için oluşturduğudur. Gazali, şüphe edilmeyen gerçek bilgi mevcut mudur? “Kesin bilgi mevcut mudur? Tarzındaki suallere yanıt bulmak amacıyla doğru bilgiye sistemsiz septikliği ile ulaşmayı ilke edinir. Yakın bilginin anahtarı gibi kabul ettiği bu şüphe, gazaliyle hem şahsi düşünce hayatıyla gündelik hayatını hem de kendinden başka insanların fikirlerinin ne kadar doğru olduğunu irdeleme imkânı sağlayan bakış açısı kazandırmıştır.²⁰

Gazali otobiyografik eseri olan El-Munkız da bu düşüncesini “*Hakikati aramakta çok ciddi hareket ettim, o derecede ki aramak lazım olmayan şeyi bile aradım.*”²¹ Şeklinde ifade etmektedir. O, böylelikle dogmatik düşünürlerin yaptığı gibi

¹⁹ Descartes, **Metot Üzerine Konuşma**, çev: K. Sahir Sel, Sosyal Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 30

²⁰ Mehmet Bayraktar, “**Gazali**” İslami Araştırmalar, Ankara. 2000, 13 (3-4), s. 235.

²¹ Gazali, **El-Munkız Min- ed-Dalal**, çev: Güngör Hilmi, Maarif Basımevi 2. Baskı, Ankara. 1960, s. 22.

doğru bilginin imkân dâhilinde olduğunu çok çabuk onaylamamış, önce bu meselenin, sorgulandıktan sonra bir neticeye varılması gerektiğini ifade etmiştir. Gazali'ye göre, sorgulama ve araştırma yapmadan doğru bilgiye sahip olmak imkân dâhilinde değildir.

Bilgi felsefesinin temel problemlerinden biri olan, kesin bilginin ne ile kazanılabileceği, antikçağın şüphecilerinden bugünün analitik düşünürlerine hemen hemen tüm bir düşünce tarihini meşgul etmektedir. Bu ana sorun, barındırdığı ikincil sorunlar ile birlikte sadece bilgi felsefesini değil, felsefenin bütününe alakadar etmektedir. Çünkü kesin bilginin nasıl elde edileceğini bilmek, insanın varlığı anlamlandırmasına, varlık içindeki yerini tayin etmesine imkân vereceğinden, kesin bilgi sorunu varlığa bütünsel bir mana kazandırmanın da kilit noktası olmuştur.

Gazali, düşünce sisteminde karşılaşılan boşlukların bilgi konusundan ortaya çıkabileceğini, kuvvetli ve kesin olunacak bilgi temellerine dayandırılmış fikir ve inanç yönteminin her şekilde arkasında durulabileceğini oldukça iyi bir biçimde belirlemiş ve değerlendirmiştir. Ama şu durumu da ifade etmek gerekir ki, Gazali'nin bilgi konusundaki bakış açısını netleştirmek pek kolay değildir. Bunun öncelikli nedeni ise, Gazalinin ilgilendiği sahalarda fazla olmasıdır. O güçlü bir felsefe tenkitçisi, bir kelimci ve fakih, aynı zamanda tasavvufta amacına vasıl olmuş bir İslam tasavvufçusudur.²²

Gazali'nin bilgi problemi konusunda değindiği önem arz eden noktaları aşığıdaki gibi sıralayabiliriz:

- 1- Bilgi elde etmek için emin ve sağlam bir yöntem bulmak,
- 2- Bilginin konusu sayılabilecek sahalarda karışmaması için bilgiye net bir çerçeve çizmek,
- 3- Yine akıldan yola çıkarak aklın güvenilir olmadığının belirlenmesi.
- 4- Aklın vermiş olduğu yargılarda ve duyularla kazanılmış duyumlarda yanlışlık ihtimalinin her zaman olabileceği.
- 5- Allah'ı bilmenin asıl ve temelini akılcı bilgiye bağlanmayıp ilham yoluyla elde edilen bilgiye bağlanması. Gazâlî, Allah'ın yüreğine yerleştirdiği nur olmasaydı, gerçeğe asla varamayacağını ve bu nurun birçok bilginin anahtarı olduğunu açık bir şekilde dile getirir.²³

²² Hilmi Ziya Ülken, "Gazâlî ve Felsefe", **A.Ü.İ.F. Dergisi**, Ankara, 1957, Sayı: 3-4, s. 9.

²³ Gazali, **El-Munkız**, s.21.

Gazâlî düşünce sistemine göre, bilgi teorisi içinde özne, nesne ve bilgi diye her zaman olması gerekli olan üç ana öge mevcuttur. Gazali için bu mevzuda bilen (âlim) eşyanın hakikatlerinin şahsında açığa çıktığı kalp kavramıdır. Âlim ve malûm eşyanın varolan hakikatleridir. “İlim, eşyanın hakikatlerinin kalp aynasında husulünden ibarettir.”²⁴ Bilme durumu, özne (süje) ve nesne (obje) ikilisinde oluşan iletişim neticesinde meydana gelen bir olaydır. Her biliş bir nesnenin kavranması sonucunda oluşur. Gazâlî’ye göre biliş esnasında kişi, nesnenin salt kendi gerçeği değil, duyularıyla onun bir örneğini, şeklini bir yönden de görüntüsünü kavramaktadır. Örneğin göz, görmüş olduğu herhangi bir maddenin suretini muhayyilesinde önce belirler. Nesne uzaklaştığında görme olayı biter; aynı zamanda akıl onun bir şeklini, örneğini muhayyilesinde saklayarak daimi hale getirip kayıt altına almaktadır. İnsan tekrar bir şeyi gördüğünde, o şeyi benzerlerinin farklı yönlerinden sıyrarak değil de, renk şekil koku ve cisim itibariyle bir bütün olarak kavramaktadır. Nitekim kişinin görme yetisi ve bu kavrayış sonucunda oluşan biliş işlemi, nesnelere ve öznelere asıl gerçekliğinden ziyade suretlerini anlamlandırdığını göstermektedir.²⁵

Düşünürümüzce bilgi konusu, en başat konulardan biri olarak belirtilir. Gazali bilginin dayanıklı kaidelere dayandırılması gerektiğini şahsını sorguladığı El-Munkız isimli yapıtında ifade etmiş ve şüpheye yer vermeyecek kesin bilginin zorunlu olduğunu ifade etmiştir.

“İlkin kendi kendime dedim ki: Benim maksadım işlerin hakikatlerini anlamak ve bilmektir. O halde evvela (bilgi) nedir? Bunun hakikatini araştırmak icap eder. Nihayet, anladım ki; (yakın) reddesine varan bilgilerde bilinen şeyin asla şek götürmeyecek derecede anlaşılmalı olması gerektir. Bu durumda yanılmak, vehme kapılmak ihtimali varit olmaz. Kalp böyle bir ihtimale imkân veremez. Hatadan emin olmak için (bilgi) o suretle kuvvetli olmalıdır ki, mesela birisi o bilginin batıl olmadığını iddia etse ve taşı altına çevirmek, değneği ejderha yapmak suretiyle de davasının doğruluğuna delil gösterse, bu keyfiyet o bilgi sahibine şek vermez. Ben (on) sayısının üç sayısından büyük olduğunu bildiğim halde birisi “hayır üç on’dan daha büyüktür sözüme inanmanız içinde şu değneği ejderhaya çevireceğim” dese ve dediğini yapsa, ben de görsem, bu yüzden bilgimde bana bir şek arız olmaz. Ancak o adamın bunu nasıl yaptığına şaşarım. Yoksa bildiğim şeyde şüphe etmem. Sonra anladım ki bu tarzda bilmediğim, bu suretle (yakın) hâsıl etmediğim her bilgi itimada şayan değildir, hatadan emin olamaz. Hatadan emin olmayan bilgi de yakın ifade etmez.”²⁶

²⁴Gazali, **İhya Ulûmi’-d-Din**, Çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınları. İstanbul, 1985, c. III, s. 29.

²⁵Mehmet Ayman **Gazali’de Bilgi Sistemi ve Şüphe**, s. 56.

²⁶Gazali, **El-Munkız**, ss.16-17.

Gazâlî bu ifadeleriyle bilginin değişmez bir çizgide ilerlemesinin lüzumlu olduğunu ve şüpheye mahal vermeyeceğini ifade etmektedir. İnsan bilgilerinin idrak aracılığıyla ortaya çıktığını ve insanın doğuştan belli başlı bir bilgi ile dünyaya gönderilmediğini, yaratılmış olan âlemlerden bihaber olduğunu şu şekilde açıklama yoluna gider:

“ Şunu bilmelidir ki insan asıl yaratılıştta bilgisiz, Allah’ın yarattığı bütün âlemlerden habersiz olarak yaratılmıştır. Bu âlemler çoktur. Sayılarını Allah’tan başka kimse bilmez. İnsanın âlemden haberdar olması idrak vasıtasıyla olur.”²⁷

Önce kolay olanlar sonra karışık mürekkep olan bilgiler kavranmaktadır. Âleme vakıf olmayan, hudusuna vakıf olmayan, âlemin hadis olarak nitelendirildiğini de idrak edemez. Nitekim ilim marifetlerin birleşmesinden meydana gelmektedir. Marifet iki grupta incelenir: herhangi bir araştırma yapmaksızın, duyu organlarıyla öğrenilen tekil olanlar, diğeri de incelemeye elde edilenlerdir.²⁸ Marifet karmaşık olmayan bilgiyi ele alırken, ilim bu basit şeylerin birleşmesiyle oluşan mürekkep bilgi türüne karşılık gelmektedir.

Gazâlî için bilgi, marifet ve ilmin birleşmesinden meydana gelir. Başka bir deyişle bilgi, tasvir ederek ve onay vererek meydana gelmektedir. Bilginin meydana gelebilmesinde iki marifet, iki tasavvur gereklidir. Bu tasavvurlar aralarında ilişkilendirilerek bir hükme varılır. İşte bu çıkarım da doğruluğunu kabul edilerek anlaşılır. Doğruluğunu onaylamak için ise bahsedilen iki kavram birbirlerine yaklaştırılır ya da uzaklaştırılır. “Ağaç yeşildir” dediğimizde ağaç ile yeşil tasavvurları birbirine yakın hale getirilirken, “taş canlı değildir” demekle ise taş ve canlı kelimeleri birbirine uzak hale getirilmektedir.²⁹ Gazâlî için özne ve nesne vardır; ama aralarında belli başlı bir ilişkilendirme yapılmazsa bilgi oluşmaz. Örneğin el ve kılıç kavramlarını ele alalım, işte el kılıcı eline alıp tutma eylemini gerçekleştirmezse; tutma denen olay ortaya çıkmaz.³⁰ Gazali’nin görüşlerinde ve eserlerinde bilgi önemli bir rodedir. Çünkü “Bilgi” kendi kuvvetini içinde barındırır. Peygamberlerin ve diğeri büyük âlimlerin bu konudaki görüşlerini bunun en büyük kanıtıdır. Bilgiye verilen bu önem,

²⁷ Gazali, **El-Munkız**, ss. 66–67.

²⁸ Gazali, **Mihenkü’n Nazar**(Düşünmede Doğru Yöntem), Çev. Ahmet Kayacık, Ahsen Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 62.

²⁹ Ayman, s. 58.

³⁰ Taylan Necip, **Gazali’nin Düşünce Sisteminin Temelleri** Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları. İstanbul, 2013 s.50

adım attığı tüm alanları da kendi ile beraber önemli yapar. Bilgi, başka bir nitelikle kıyaslanmaksızın yalnız olarak bütün değerlere zemin oluşturur.³¹”Akıl ve kalp konularındaki gibi Gazali, bilgiyi de dine dayalı maksatlar için çalıştığı nispette önemli olarak ele alır. “Bir hasta yemek yemez su içmez ve tedavi görmezse çok kısa bir zaman sonra vefat eder, iste kalp de böyle bir hasta misalidir. Üç gün art arda bilgi ve hikmetle dolmazsa manevi anlamda hayatta kalmaz, bir kişinin kalbi, ilimsiz kalırsa ölmeye mahkûmdur”³² İlme bu denli önem vermesi, gazalinin tüm eserlerinde fark edilir. İhya adlı eserinin giriş kısmındaki ifadelerinde Gazali, yapıtının baş kısmına ‘bilgi hususunu yerleştirmesinin nedenini ilme vermiş olduğu önem olduğunu ifade eder.³³ Bu önemin kaynaklandığı noktaysa Gazali için; ilmin insanı Allah’a yakınlaştırması ve Allah’ın istekleri doğrultusunda bir yaşam sürdürmesini sağlamasıdır. Zira Gazalinin düşünce sisteminde bilgi, insanı Allah’a yönlendirir ve bu ölçüde de kıymetlidir.³⁴

1.1. BİLGİ TÜRLERİ

Gazali bilgiyi elde edilmesine göre genel olarak iki ana başlıkta açıklar. Bunlar: Zahiri bilgi ve Bâtini bilgidir. Bu iki bilgi tarzını şu cümleleriyle açıklar:

Yere kazılmış bir havuz hayal edelim. Bu havuza dışarıdan nehirlerden su aksın. Aynı zamanda havuzun dibi de kazılarak yukarıdan akan suya oranla yerden daha temiz ve saf su çıkarılarak havuza karışsın. İşte kalp bu havuza benzer, ilimde suya benzer. Nehirlerden gelen su, duyuların yerini tutarken, havuzun dibinden çıkan saf su ise keşf yoluyla elde edilene karşılık gelir.³⁵ İnsanın ilk ulaştığı bilgi de duyu bilgisidir diyebiliriz bu da Zahiri bilgidir. Batini bilgi ise Gazali’ye göre bilginin asıl oluşumu iç duyulardan meydana gelmektedir. İç duyuları ise ortak duyu ve vehim gücü şeklinde ele alır. Ortak duyular; duyu bilgisi ve duyu organlarının gerçekleştirdiği bilginin algılandığı yerdir. Bir misal verecek olursak herhangi bir varlık görüldüğünde çift gözde suret çift ve çift kulakta ses çift olmasına rağmen bunların tek bir ses ve

³¹ Gazali, **İhya**, Cilt I, ss.29-30.

³² Gazali, **İhya**, Cilt I, s.25.

³³ Gazali, **İhya**, Cilt I, s.16.

³⁴ Gazali, **Kimya**, Cilt I, s.135.

³⁵ Gazali, **İhya**, Cilt III, s.44.

yekvücut olarak algılanması bunların ötesinde tek bir algılama noktası olduğunu gösterir. İşte bunu sağlayan ortak duyudur.³⁶

1.1.1. Tasavvufi Bilgi

Gazali diğer bilgi türlerinin güvenilirliğini inkâr etmez fakat onun en güvendiği bilgi türü tasavvufî bilgidir. Diğer bilgi türlerine göre hakikate götürmesi daha yüksek olan Tasavvufi bilgidir. O hakikate ulaşmada kelamdan felsefeye Bâtınlığın her bir şubesini tecrübe etmiş denemiş ancak son durak olarak kendisini tasavvufta bulmuştur. Gazâlî'nin el-Munkız adlı eserinde de net bir şekilde gözlemlenen, gerçeği anlamaya olan susamışlığı onu sonuçta tasavvuf ilmini öğrenmeye götürmüştür. Tasavvufi bilgi, Allah'a dair bilgidir ve sadece insanın evlat, makam, mal şöhret gibi dünyevi varlıklardan uzaklaşması ile elde edilir. Bu bilgiye ulaşma dilin sürekli Allah'ı zikretmesi ve bu zikirle kalbe ulaşması, kalpte oluşan Allah sevgisini dışındakileri tüm sevgileri silmesiyle mümkündür. Kişi tasavvufi bilgiye sahip olunca diğer bilgi edinme melekelerini dışarda bırakmak zorundadır. Çünkü tasavvufi bilgiyi epistemolojik olarak iletmek mümkün değildir.³⁷ Gazali, tasavvufi bilgiye çok önem verir fakat şer'i ölçülerden koparak nefsin, aklın ve felsefenin uydurmaları ile zararlı bir bilim haline gelebileceği uyarısında da bulunmaktadır. Özellikle Allah'ın zati sıfatları hakkında tecrübe ve deneye bağlı kalarak görüşler ortaya koymak insanı dalalete sürükler.³⁸

1.2.2. Felsefi Bilgi

Felsefi bilgi, düşünebilen süjenin obje hakkında bilgi edinmek isteyip ona yönelmesi, onu irdelemesi ve kavramasıyla meydana gelen; peşinen hüküm vermeden, birbiriyle çelişmeyen fikirlerden müteşekkil bilgi türüdür. Diğer bilgi türleri varlığı parçalayarak ele alıp bulunduğu bilgileri doğru kabul ederken, Felsefi bilgi ise evreni, insanı, varlığı parçalamadan bir bütün olarak onu anlamaya çalışır. Felsefi bilgi, insan, evren ve toplumu akli ön planda tutarak araştırıp, inceleyen eleştirel bir düşünmenin

³⁶ *Tehâfütu'l-Felâsife*, çev: Bekir Sadak, 1.Baskı, Ahsen Yayınları İstanbul, s. 193.

³⁷ *Eleştiri ve Şüphe Temelinde Gazali'de Bilgi Meselesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniv, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, s. 113.

³⁸ *El-Munkız* s. 53.

sonunda oluşur.³⁹ Felsefi bilgi, birleştirici ve bütünlüycidir ve birikimsel olarak ilerler. Felsefi bilgi daha önceki bilgilerden ayrı düşünülemez, filozoflar ne kadar önceki bilgileri eleştirirse de onlardan beslenerek ürünler ortaya koymak durumundadır. Çözümlememiş problemler üzerine yeni yorumlar getirerek onlara çözümler üretir. Yani bir süreklilik esastır. Felsefi bilgi, bilimsel bilgi gibi gözlemle ve deneyle kanıtlanamaz.⁴⁰

Gazali, felsefeye getirdiği eleştiri ile ünlenir. O kendi döneminin İlk eleştirilecek bilimi olarak felsefeyi seçmiş ve felsefeyi eleştirmeden önce bu bilimi öğrenmek için çaba sarf etmiştir. El-Munkız'de felsefe öğrenme ve düşünmeye yaklaşık iki yıllık bir zaman diliminde ancak ulaştığını belirtmektedir. Gazali, Tehafüt el-Felasife adlı eserinde felsefenin tutarsızlığını ve felsefenin İslam esaslarına zarar verdiğinden bahsederken, Makasid el-Felasife adlı eserinde felsefenin amaçlarını ve filozofların görüşlerini tarafsız bir şekilde incelemiştir. Bu eserinde eleştiriden öte felsefenin tutarlı yönlerinden bahsetmiştir. Buradan Gazali'nin tamamen felsefi düşünceye karşı olduğu anlayışının tutarsız olduğunu söyleyebiliriz.

1.2. GAZALİ' DE İLİM ANLAYIŞI

Gazali için ilmin yegâne ortaya çıktığı kaynak ve ilmin sahası Allah Teâlâ'dır. Onun ilim sınıflandırılması, ilimlerin önemi ve işlev sahibi olması bu düzlemde şekillenmiştir. Gazali ilim sınıflandırması yaparken de insanı marifetullahla ulaştıran, dünyada ve ukbada insana yarayacak olan, takva ve nefsi kötü isteklerden uzaklaştıran, yani nefsinin arındırılmasında ona yardım eden ilimleri çok yarar sağlayandan az yararı sağlayana göre derecelendirmiştir. Gazali'nin din anlayışı fikri özelliğinde bütünüyle tesirlidir.⁴¹ Gazali'nin ilmi görüşü, onun, dini düşüncelerinden müteşekkildir. Din için faydalı faydasız, zararlı ve yararlı olmak üzere bir ayırım yapması onun dini fikirlerinden kaynaklıdır.

İlmin maksadı ve asıl gayesi, uhrevi hayat ve bununla birlikte marifetullah olduğundan dolayı ilmin eyleme dayalı bir nitelik barındırması da gerekir. İlmin amel olmadan tamamlanamayacağını ve yalnızca ilmin kâfi olacağı fikrindeki insanların da

³⁹ Çüçen, A. Kadir, **Bilgi Felsefesi**, Asa Kitabevi yayımları, Bursa, 2001, s.24.

⁴⁰ Çüçen, s. 25.

⁴¹ Aydınlı Yaşar, **Gazali: Muhafazakâr Ve Modern**, Arasta Yayınevi, Bursa, 2002, s.43.

fazlaca bir yanlışa düştüklerini ve öğrendiğini davranışa geçirmeyenin, bildiğı bilginin aleyhinde ona delil olacağını ifade eder. Bundan hareketle şu şekilde bir sonuca varabiliriz; ilim, insanda dışarıdan fark edilir bir şekilde etkili olmuyor, eylemlerinde ve taatinde bir farklılığa neden olmuyor ve insan nefisini ahlaksal olarak değiştirmiyorsa bu ilim, boşuna ve faydasızdır. İlim amaçtan ziyade araçtır. İnsanı neticeye ulaştırdığı için yüce sıfatıyla adlandırılmıştır. Edindiğimiz bilgi eylemlerimizde oluştuğı sürece önemlidir. Gazali için, ahlaki hayat, aklın duyular karşısında egemen olduğı bir yaşamdır.⁴² Böylece insan duyulardan ziyade, akli emirler doğrultusunda ilerlemeli ve hareketlerini ruhundan beslenerek düzenlemelidir.⁴³

Gazali ilimleri, konu, amaç ve gayelerini kıstas olarak sınıflandırmaktadır. Her ilim sahasına göre bir konularına ayrılır. Her ilimin inceledikleri nesnelere karşılık konuları farklılaşmaktadır ve iki tür nesne vardır.

1. Var olması hareketlerimize göre şekillenen nesnelere(siyaset, yöntem, ibadet, matematik vb...)

2. Varlığı eylemlerimize göre şekil almayan nesnelere(gök, yer, bitkiler, hayvanlar, Madenler, melekler, şeytanlar, vb.) Gazali bu durumu göz önüne alıp ilimleri, pratik(nazari) ilimler ve teorik(ameli) ilimler olmak üzere iki gruba ayırmıştır.⁴⁴ Pratik ilim, kişinin davranışlarını araştıran ilimlerdir. Bu ilimlerin kapsayıcılığı içinde olan bilgiler kişinin, dünyalık işlerini düzenlediğı gibi uhrevi inancını da bu davranışlarının beraberinde oluşturur.⁴⁵ İnsan doğası neticesinde içtimai bir canlıdır. Ve sosyal bir canlı olan insanın yaşamını ve insanlar arası ilişkisini düzenleyici kuralların olması lazımdır. Nazari ilimlerin ortaya çıktığı nokta olarak şer'i ilimleri gören Gazali, Bu ilimlerin içinde politika ilminin, sistematik bir disiplin oluşturduğunu ifade etmektedir. Bu ilimlerin başka bir yönü ise insanın yaşadığı çevre ile ve ailesel hayatı arasındaki etkileşimi düzene sokmasıdır. Bu durum evi idare etmek ile ilgilidir. Kişiyi iyi ve erdem sahibi bir varlık yapmayı maksat edinmiştir. Bu maksada vardırarak ilmin sahası ise ahlaki ilimlerdir.⁴⁶

⁴² Çağrıncı, **Gazali'ye Göre İslam Ahlakı**, s. 84.

⁴³ Gazali, **Mizan**, s. 81.

⁴⁴ Gazali, **Makasıd El-Felasife**, s. 108. , **Mizan**, s. 114.

⁴⁵ Gazali, **Makasıd El-Felasife**, s. 108.

⁴⁶ Gazali, **Makasıd El-Felasife**, s. 109.

Amele dayalı ilim ise, kâinattaki canlıların tüm özelliklerinin düzenli bir şekilde kişinin nefsinde oluşmasını sağlayan ve varlıkların ne ifade ettiğini kendisinden öğrendiğimiz ilimdir. Bu ilimler insanın nefsinde meydana çıkarak, onun yetkin bir hal almasına ve kemale ermesine neden olur. Ve bu ilmi tasniflerden bizim için önem olan ise ameli ilimdir. Ameli ilim, dünya hayatında fazilet uhrevi hayatta ise mutluluğa neden olur.⁴⁷ Gazali ameli ilimleri üç grupta incelemektedir;

1. Metafizik(İlahi) veya ilk felsefe
2. Matematik, aritmetik
3. Doğa ilmi

Aynı zamanda Gazali ilimleri dini-dünyevi veya akli-nakli olarak da tasnif eder. Bütünüyle akla dayalı, tamamen nakle dayalı ve akıl ve nakilde ortak olan ilimler şeklinde de üçe gruba ayırmıştır. Sadece akla dayalı ilimler, hesap, hendese, nücüm ve tıp ilimleridir. Dini ilimler olarak da, kelim, fıkıh, hadis, tefsir ve kalbin halleriyle ilgilenen ilmi batını ifade eder. Bunlar arasında ise sadece nakle dayalı ilimler olarak tefsir ve hadisi sayarken, fıkıh ve fıkıh usulünü de akla ve nakle dayalı ilimler olarak incelemektedir.⁴⁸ Gazali İhyasında, herkesin anlayabileceği bir ilim tasnifi yapmıştır. Yapılan bu ayrımla da Gazali'nin ilim anlayışını daha netleşmiş olarak ortaya konulmuş olur. Gazali tarafından ilimler; azı ve çoğu yerilen ilim, azı ve çoğu makul olan ilim, ancak kâfi gelecek şekilde istenilen ve çalışılan, çoğu ve üzerinde derinlemesine uğraşılması gereksiz olan ilimler olarak bölümlere ayrılır. Azı ve çoğu yerilen ilimler olarak; insana dünyada ve ahirette faydası olmayan “nücüm ilmi, büyü, tılsım ve fal ilimleri” olarak gruplandırılmıştır.⁴⁹ Allah'ın sıfatları, fiilleri, mahlûkat üzerindeki tecellisi ve ahiret hayatını dünya üzerine tertip etmesindeki hikmetlere dair ilimleri de azı ve çoğu makul olan ilimler olarak gruplamıştır. Bu ilimler insan hayatında ahiret mutluluğunu sebep olmaktadır. Bu ilimler; kenarında ve çevresinde dolaşılan ama derinliğine erişilemeyen deniz gibidir. İnsanlar bu ilimlerden ancak kendilerine nasip olduğu kadarını alabilirler. Bu ilim denizinin derinliklerine özellikle Peygamberler, veli ve ilimde yol almış hak dostları dalmışlardır. İnsan ilim kazanıp ondan faydalanabilmek için; gayret etmesi, çok yemek yememesi, kalbi dünyada ve ahirette faydası olmayacak sıfatlardan temizlemek ve kalbi süfli geçici dünya

⁴⁷Gazali, **Makasid El-Felasife**, s. 108.

⁴⁸Aydınlı Yaşar, **Gazali**, s. 55.

⁴⁹ Gazali, **İhya** Cilt 1 s.102.

meşguliyetlerinden kalbi boşaltmak ilmi anlamada olumlu katkıda bulunur. Gazali üçüncü ve sonuncu olan ilim çeşidini “ toplum içinden bazı insanların öğrenmesi ve icra edilmesi“ yeterli olan ilimler olarak kabul ettiği ilimlerdir. Bunlarda: tıp, dokumacılık, terzilik, matematik, çiftçilik ve siyaset gibi ilimlerdir. Gazali bu ilimler gruplandırmasında öncelikle üzerinde durduğu ve önem verdiği ilim, ikinci grup ilimlerdir.⁵⁰ Bu gruptaki ilimler bizim konu olarak ele aldıklarımızdır. Bu ilim tasnifinde Gazali de şu sözleriyle bu ilmin gerekliliğini daha iyi anlatmaktadır;

“Farz-ı kifayeler ile meşgul olmak için, önce kalbi temizlemek, günahların gizli ve aşikâre’ sini terk etmek lazımdır. Bunda tamamen muvaffak olduktan sonra farz-ı kifayelerle uğraş ve orada da ehem mi, mühim üzerine tercih etmek üzere, tertibe riayet et. Önce Kuran’ı, sonra hadisleri, sonra tefsir ve sonra da diğer ilimleri öğren; fîru ile uğraş, hilaf ve cidal ilimleriyle uğraşma. Sonra usul-ü fıkıh ile ve bu gibi zamanın ve ömrün müsaadesi nispetinde diğer ilimlerle meşgul ol. Bütün derinliklerini inceliklerini anlayacağım diye bir fen ile uğraşma. Çünkü ilimler çok ömürler ise kısadır.”⁵¹

Gazali ilimleri tasnifte kullandığı diğer yöntemse, ilimleri farz olup olmadıklarına göre sıralamaya koymasındır. Ona göre ilimler, farzı ayn ve farzı kifaye diye ayrılmıştır. İlmi hafi (gizli) ve ilmi batın (görünmeyen) ismini alan keşfeden ve muamele ilimleri Farzı ayn olan ilim olarak değerlendirir. O, böyle bir sınıflandırma yapmasının amacının ahiret saadeti olduğunu söyler. Bütün ilimlerin maksadının da bu yönde olması gerektiğini belirtir. Peygamberimizin (sav) “ Her Müslümana ilim öğrenmek farzdır” anlamındaki hadisinde değindiği ilmin, amel ilmi olduğunu, bu da her Müslümanın üstüne farzdır der.⁵²

Şer’i olan ve şer’i olmayan ilimler olmak üzere ayırdığı ilimlerse Farz-ı kifaye olan ilimlerdir.⁵³ Şer’i ilimleri şöyle sıralar; tevhid ilmi, fıkıh, hadis, tefsir, dil bilgisi, ahlak ilmi, gibi konusu din olan ve dini anlamaya yardımcı olan asıl ilimlerdir. Bu ilimlerin amacı, insanın, Rabbine karşı sorumluluklarının nasıl olması gerektiğinden, Allah’ın zatının sıfatlarının daha iyi şekilde algılanmasından, kitabın daha iyi algılanmasından, hadislerin ve ibadetlerin daha iyi algılanmasından vb. davranışlardan sorumlu olduğu gibi, insanın yaşamında, başına gelen zorlukları düzenlemeye çalışan ilimlerdir. Ve aynı zamanda İnsanın nefsinin arındırmasına yarar sağlayan ve ruh bilgisini de öğrenme de faydalı olan ilimdir. Yukarıda bahsi geçmeyen diğer ilimlerin

⁵⁰ Gazali, **İhya** Cilt 1, s. 48.

⁵¹ Gazali, **İhya** Cilt 1, s.103.

⁵² Gazali, **İhya** Cilt 1, s.48.

⁵³ Gazali, **İhya** Cilt 1, s.48.

tümü Şer'i olmayan ilimlerdir, diğer adıyla akli ilimlerdir. Bunlarda bizi ilgilendiren ilim sınıflandırması, kişinin olgunlaşmasına yardımcı olacak olan, mükâşefe ilmi, diğeriyse muamele ilmidir. Bu ilimlerden mükâşefe ilmi, kişinin kalbinin kötü huylarından arındırıldığı zaman, kalbine tecelli eden nurdan oluşur⁵⁴. Bu ilim sahibinin, kalp gözü açık hale gelir. Marifet ilmine erişir. Marifet ilmi, kişiye, meleğin, şeytanın ve vahyin ne manaya geldiğinin bilgisini verir. Gazali'nin "mükâşefe" den maksadı, Allah'ın bilinip öğrenilmesine engel teşkil edecek, bütün kirlerden, paslardan kalp aynasının temizlenip, cilalanmasına yardımcı olabilecek bütün her şeyin kavranmasıdır.⁵⁵ Buraya kadar şu sonucu çıkarabiliriz ki, Gazali'ye göre kişiyi, Allah'a erdirmeyen ilimler lüzumsuzdur. Ve aynı zamanda hayatta kullanılmayan öğrenilen ilimleri zararlı ve böyle ilimlere vakit harcamış âlimlere de zarara yaklaşmış değerlendirir. Bu tarz bilgiden kaçınılması gerektiğinin altını çizer.

"Kişinin müstakille anlayıp istifade edemeyeceği ilimler ile uğraşmasının kendi hakkında mezmum olmasıdır. İlimlerin zahir ve kolay kısımlarını öğrenmeden ince ve çetin kısımlarıyla uğraşmak ve esrar-ı ilahîyeden bahsetmek gibi. Bu gibi esrarı ancak Peygamberler ve veliler anlar. Binaenaleyh gerekli olan insanları bundan men' edip Şeriate havale etmektir. Çok kimseler var ki, daldıkları ilimlerden zarar görmüşlerdir ilimleri okumasalar dindeki mevkileri daha güzel olacaktı."⁵⁶

Gazali Allah'a yaklaşmanın öneminden bahsederken de ilmi kendine ölçü alır. Olmazsa olmaz bir değer olarak ele aldığı bilgi, harekete dönüşmedikçe kendi kendine bir anlama gelmez. İlmin maksadı, aynı zamanda insanın da saadetinin temel dayanağı durumunda bulunan 'marifetullah'tır. Allah'ı bilmek, insanın ulaşacağı en yüksek ve en son seviyedir. Bir şeyin değerinin ölçmek sağladığı yararlarla paralellik gösterir. Onun için bilgi de ancak ve ancak Allah'a ulaşmada sağladığı yararlarla değerlendirilmiş olur ve ölçülür. Bu bilgileri öğrenmiş olan, bildiklerini hayatına geçiren ve onu çevresindekilere öğretmeye çabalayan insanın değer olarak derecesinin artacağını ve kendisine gaybın (bilinmeyen) kapılarının açılacağını ifade eden Gazali, öğrenilmesi lazım olan bilginin bütün bu gayeler için görev yapması gerektiğine değinir. Gazali, Allah a yaklaşmanın 3 yolu olduğunu dile getirir:

⁵⁴Gazali, **İhya** Cilt 1, s.57.

⁵⁵Gazali, **İhya** Cilt 1, s.57.

⁵⁶Gazali, **İhya** Cilt 1, s.81.

- 1) Ancak ilim ile bu ilim de mükâşefe ilmidir.
- 2) Sadece amelle, bu da devrin sultanlarının halkına adaletle muamele edip, insanları yönlendirmesi ve idare etmesi.
- 3) İlim ve amelle birlikte. Bu da Allah'ın rızasını kazanmaya yarayacak ilimleri bilip işlemekle olur. Zira böyle yapan; hem âlim bir zat, hem de bu işe yol açan gibi olur.⁵⁷

1.3. GAZALİ' DE AKIL

Kavram olarak baktığımızda: Akıl, sözlükte "a-k-l" kökünden türetilip, "bağ, bend, idrâk, engelleme, anlama, kavrayış, nehy ve zekâ" gibi pek çok anlamlarda, hem de kendi aralarında yakın anlamlı bir sözcüktür. Terim olarak ise akıl kavramına çok sayıda tanım getirilmiştir. Gazali'nin düşünce sisteminde aklın çok önemli bir rolü vardır. Çünkü Gazali kişi, aklını kullandığı ölçüde değer kazanır. İnsanı başka canlılardan farklı kılan ve onu önemli bir mevkiye taşıyan akıldır, der.⁵⁸ O, insanlığın başladığı noktanın akıl olduğunu ifade eder ve onu bir akli varlık şeklinde nitelendirir. Gazali için kişinin en yüce sahip olduğu nitelik ve en bariz özelliği akıldır.⁵⁹ Gazali'nin akla atfettiği bu önemin kaynağı da bilgidir. Çünkü ona göre bilginin kaynağı akıldır.

Gazâlî, İhyâ' Ulûmi'd-Din de akıl kavramını şu şekilde açıklar:

*"Akıl, yaratılış itibariyle bir garîze ve kişiyle eşyanın hakikatini kavrayan esas bir nurdur. Zekâ ve zeyreklik ahmaklık ve gabâvet fitridir. Bunlar yaratılış suretiyledir. Ahmak ve gabi insan, kendisini aldanmaktan koruyamaz. Akıl ve fehm, insanın yaratılışında olacak. Yaratılışında akıl ve fehimden mahrum olanlar, bunları sonradan temin edemezler. Ancak bunların asılları kimde varsa, o, tecrübe ve denemelerle bunları inkişaf ettirebilir, geliştirebilir. Demek ki bütün saadetlerin esası, akıl ve zekâdır. "*⁶⁰

Akıl sözcüğü birçok anlamda kullanılır. Gazali İhya'da "Bilmiş ol ki insanlar, aklın tarif ve hakikatinde ihtilafa düştüler ve çokları akıl kelimesinin müşterek birçok manaya geldiğini unuttular."⁶¹

⁵⁷ Gazali, **İhya** Cilt 1 s.65.

⁵⁸ Gazali, **Kimya**, Cilt I, s. 42.

⁵⁹ Gazali, **İhya**, Cilt III, s.503.

⁶⁰ Gazâlî **İhyâ** Cilt III, s.872.

⁶¹ Gazâlî, **İhyâ** Cilt 1, s. 215.

Aklın, duyularla olan kıyasında duyularımıza güvenin olmadığını, Gazali şöyle sıralar:

a) Göz, kendisini göremez. Ama akıl hem başka kişileri hem de kendini idrak eder. Kendi kabiliyetlerini de bilir.

b) Göz, yakın ve uzağı göremez. Akıl içinse uzak, yakın birdir.

c) Göz, perdenin arkasını göremez. Akıl ise kendi hususi âleminde melekût âlemini görebilir. Hiç bir gerçek akıldan saklanamaz.

d) Göz, eşyanın dış tarafını, üstten yüzeyini görür, iç tarafını göremez. Akıl ise eşyanın iç yüzeyindedir, eşyanın hakikatine ve ruhuna erişir.

e) Göz bazı varlıkları görür; işitmeyi, tatmayı, koklamayı algılayamaz, sevinci, hüznü, hissedemez. Akıl ise bütün varlık sahalarına ulaşır.⁶²

*"O halde akıl, bu saydığımız saymadığımız-ki saymadıklarımız daha çoktur-bütün varlıkları idrak ile hepsinde tasarruf eder; bunlar hakkında, doğru, yakini bir hükme varır. Ona iç sırlar meydanda gizli manalar açıktır."*⁶³

Gazâlî "akıl" kavramından söz ederken "ruh, nefis, kalp," gibi kelimelere de yer vererek akılı belirtmiştir.⁶⁴

1.3.1. Gazali' de Aklın Şüpheyeye Düşmesi

Akıl konusunda geniş bir malumatta bulunduktan sonra Gazali düşüncesinde her zaman öne çıkan şüphe metoduyla Gazali, içine düştüğü şüphe krizlerindeki akıl değerlendirmesinden bahseder. İlk duyu bilgisinin, gerçeği kavramakta oldukça yetersiz olduğunu gören Gazali, aklın duyu bilgisinin yanlışlığını ortaya koyduğunu söylemektedir. Ardından aklın zorunlu önermelerinin kesin doğruluk değeri taşıyıp taşımadığını sorgulayan Gazali, güvenilir olmakla birlikte bu önermelerin kesin olmama ihtimalini gündeme getirmektedir. Gazali, aklın duyuları geçersiz bırakması gibi, akıl üstü bir gücün de akli geçersiz bırakma ihtimalinin bulunduğunu düşünmektedir. *El-Munkız* 'da Gazali şu sözlerle akla dair şüpheyi açıklamaktadır:

"Bunun üzerine mahsusat işe karıştı. Ve dedi ki:

⁶²Gazâlî, *Miškâtül' Envâr*, çev. Süleyman Ateş, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1994, ss.18-19

⁶³ Gazâlî, *Miškâtül' Envâr*, s.20.

⁶⁴Gazali, *İhya*, Cilt III, s.12.

“- Bu gibi akli bilgilere olan itimadının mahsusata olan itimadına benzemeyeceğine nasıl emin olabilirsin? Bana güvenin vardı. Akıl hâkimi geldi, beni tekzip etti. O olmasaydı beni tasdikte devam edecektin. İhtimal ki akıl anlayışının ötesinde diğer bir hâkim vardır. Ortaya çıktığı vakit akli verdiği hükümden dolayı akli tekzip eder. Nasıl ki akıl hâkimi ortaya çıktığında hissi verdiği hükümden dolayı yalanladı. Aklın ötesinde diğer bir idrakin ortaya çıkmaması onun muhal olmasına delalet etmez.”⁶⁵

Biraz sonra ise Gazali aklın zorunlu önermelerine güvenilemeyeceği düşüncesinden vazgeçer. Ancak tam da yukarıda da belirtildiği gibi, aklın ötesinde bir güce dayanarak aklın zorunlu önermelerinin kesin doğruluğuna ikna olmaktadır. Burada Gazali, düşmüş olduğu şüphe hastalığından Allah’ın onu kurtardığını, zorunlu akli bilgileri, güven ve kesinliğini, kabul edilir ve güvenilir görmeye başlamıştır. Bu hastalıktan kendiliğinden deliller düzerek veya birtakım önermeleri artarda getirerek kurtulmadım. Bu hastalıktan yalnızca Yüce Allah’ın gönlüme akıttığı bir nur sayesinde kurtuldum.”⁶⁶ Gazali’ye göre akıl, kendisinin eksikliğini ancak kendisi dışındaki bir güçle giderebilmektedir. Buna göre Gazali’de akıl, bütünüyle terk edilen bir bilgi vasıtası olmamakla birlikte akli aşkın bilgi vasıtaları ile desteklenmesi gerekmektedir. Aksi takdirde akıl, kendine karşı kör kalmaktadır.

Aklın, epistemolojik konumunu böylece belirledikten sonra şüphe krizinden çıkan Gazali, Aklın da onu bu sorgulamada, aradığı tatmine eriştirmediğini görür.

1.4. GAZALİ’DE KALBİ İLHAM (SEZGİ)

Gazali, akla ölçülü yaklaşımıyla sufilerden ayrılmaktadır ve tasavvuf ile felsefeyi birbirine yaklaştırarak kesin bilgiye ulaşma noktasında akla da yer verir. Sezgiye de yer vermektedir. Gazali düşüncesinde kesin bilginin bu kadar önem arz etmesi ve merkezi bir yer işgal etmesinin nedeni; felsefenin tamamen akli yorumlara öncelik vermesi, kelamın nass merkezli olarak akli yorumlara başvurması⁶⁷ ve tasavvufun da akıl ve duyu bilgisine karşı olumsuz tavırlarıdır. Bu nedenle Gazali, sağlam temellere dayalı bilgiyi bulmayı gaye edinmiştir. Onun otobiyografik eseri *El-Munkız* 'da ruhi sıkıntıları ve akli şüpheciliği çok dikkat çekicidir. Gazalinin gayesi, "şüphenin içinde asla olmadığı bilgi"⁶⁸ olarak nitelediği kesin bilgiyi, hem ruhsal ve

⁶⁵Gazâlî, *El-Munkız*, ss.18-19.

⁶⁶Gazali, *El-Munkız*, s.20.

⁶⁷ Gazali, *El-Munkız*, s.23.

⁶⁸ Gazali, *El-Munkız*, s.16.

zihinsel çıkmazını çözümlenmede hem de tüm sisteminde keşfetmek ve bir anahtar olarak sunmaktır. Gazali düşüncesinde duyular ve aklın haricinde farklı bir bilgi kaynağına rastlamaktayız. Gazali şüphe evresinden sonra dayanaksız bilgiden sıyrılmının duyu, deneyim ve akla dayalı bilgi dolayısıyla değil, Allah'ın kalbe ilhamda bulunduğu bir nurdan kaynaklı olduğunu belirtir.⁶⁹

Gazali'ye göre de güvenilir, şüphe barındırma ihtimali dahi taşımayan ve emin olunabilecek bilgi ancak Allah'tan gelen bilgidir. Gazali bunu 'nur' olarak adlandırmaktadır. Kişinin sorularının güvenilir cevabı, doğrudan Allah'tan gelen ve kişinin kalbine dolan bu 'nur' da saklıdır. Gazali şüphe krizleri içindeyken kavuştuğu 'nur' için şöyle demektedir: “*Bu nur, birçok bilgilerin anahtarıdır. Hakikatlere ermek daima delil ile olur zannedenler, Allah'ın geniş ve sonsuz rahmetini daraltmış olurlar.*”⁷⁰

Bilgiye ulaşmada nurdan kaynaklı birçok anahtar olduğunu dile getirmiş olan Gazali, bilgi sisteminde kalbi bilgiye : “*Bilmiş ol ki: ilmin yeri kalptir.*”⁷¹ İfadesinde bariz olarak kendini göstermektedir. Gazali bakış açısında “Kişinin bilgiyi elde etmesinde zemin oluşturacak olan şey nedir? ”in yanıtı: Kalptir. Gazali, kalp kelimesinin iki manada kullanıldığını birincisinin insanın sol tarafında bulunan çam kozalağı şeklinde bir et parçası,⁷² olduğunu bu manayı kast etmediğini, ikincisinin de *Bir latife-i Rabbaniye-i ruhaniye olmasıdır. Yani gözle görülmeyen ruhani bir varlık olmasıdır ki, o kalb-i ruhaninin kalb-i cismaniyle bir alakası vardır. İşte insanın hakikati bu kalb-i ruhanidir. İnsanda anlayan âlim ve arif bu kalbdir.*”⁷³ İnsanın kalbi ölçüsünde en yüksek merteye olan marifeti, elde edebilir. İnsanın kalbini bilmesiyle nefsinin, nefsinin bildiği zamanda Rabbini bilmesi kalp ile olur.⁷⁴

Sezgi, Türkçe bir kelime olup; Türk Dil Kurumundaki sözlük anlamı ise “*sezme yeteneği, feraset*”, felsefede ise; “*Gerçeğin deneye veya akla vurmadan doğrudan doğruya kavranmasıdır.*”⁷⁵ Arapça ise sezginin anlamına *hads* denir. Katıksız zihinde meydana gelen direkt bir bilme ve yakalamadır. Sezginin

⁶⁹ Gazali **El-Munkız**, s.20.

⁷⁰ Gazali, **El-Munkız**, s.21.

⁷¹ Gazali **İhya**, Cilt III, s.29.

⁷² Gazali, **İhya**, Cilt III, s.9.

⁷³ Gazali, **İhya** Cilt III, s.9.

⁷⁴ Gazali, **İhya**, Cilt III, s.6

⁷⁵ **Türk Dil Kurumu**, Türkçe sözlük, Ankara, 2005, 1746 bent

oluşabilmesi için ona konu olacak şeyden ilgiyi kesmemek gerekir. Konunun Doğrudan ve vasıtasız bir biliş olduğundan bu bilginin sahibi akıl yürütmeye elde edilen bilgilerden daha güvenilirdir. Ancak başkaları tarafından bu bilgilerin doğruluğu ispatlanamaz. Çünkü sezgisel bilgiye bir burhan (delil) göstermek mümkün olmadığından, öğretmek cihetiyle başkalarını da bu bilgiye müdahil kılmak imkân dâhilinde olmaz.⁷⁶

Buradan hareketle Gazali için hadsi anlamda bilgi, peygamberler haricindeki tüm kişiler için benzer seviyededir. Ama insanın tüm bunlar için lazım olanları yapması yani bu bilgilere sahip olabilmesi için nefsinin kontrol edip ruhunu arındırması gerekmektedir. Ancak böyle yaparak sezgisel anlamda bilgiyi elde edebilir.

Bu kısımda üç şeyle karşılaşırız: Ayna, kişilerin sureti ve aynaya aksedip aynada görünür olan biçimleridir. Bunu şöyle örneklendirebiliriz: Bir kılıcı tutabilmek için kabzaya ihtiyaç vardır ve tutulması için ele ihtiyaç vardır. Kabza ve elle birlikte tutulması için kılıç da mevcuttur. Bununla birlikte Gazali, meydana bilgiler ile birlikte bir de kalp vardır. Fakat daha ilme sahip olunamamıştır. Yani burada bahsedilen ilim, bilginin kalbe varmasından müteşekkildir ki, bu henüz gerçekleşmemiştir.⁷⁷ Kalpte bilgilerin ortaya çıkmasında ise Gazali'ye göre iki şekilde tezahür eder. Bunlardan ilki; kaynağı bilinmeden kalpte oluşan bilgidir. İkinci şekilde olan ise çoğu zaman da öğrenme aracılığıyla kalbe ulaşır. Bu bilgi âlimlere özgüdür. Gazali böyle ilimlerin farklı isimlerle anıldığını ifade eder. Şöyle ki belirli bir delil olmaksızın insanın kalbinde meydana gelen ilme ilham, belirli bir delille ortaya çıkan ilim ise îtibar ve istibsâr şeklinde adlandırılır.⁷⁸

Gazali, kalpte meydana gelen bilgileri, birbirinden ayırır. Ona göre delil olmadan kalpte meydana gelen ilim, o ilmin nereden geldiğini iki grupta inceler. Bunlardan birincisi, ilham ikincisi vahiydir. Gazali'ye göre vahiy peygamberlere ilham da Allah dostları ve Allah'ın iyi has kullarına özgüdür.⁷⁹ Bu durumda da kalp bir cihetle belli başlı bilgileri öğrenmeye elde ederken bazılarını da bir öğrenme olmadan elde eder.

⁷⁶ Hökelekli, Hayati, **Hads**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, ss.68-69.

⁷⁷ Gazali, **İhya**, Cilt III, s. 29.

⁷⁸ Gazali, **İhya**, Cilt III, s.41.

⁷⁹ Gazali, **İhya**, Cilt III, s. 41.

Gazali, Allah'a yakınlaşmanın marifete bağlı olduğunu, en büyük mertebe olan bu marifeti de ancak kalple elde etmenin mümkün olacağını söyler.⁸⁰ Yine kalbi anlatırken ayna benzetmesini kullanır iyi hasletler kalbe uğrarsa “*kalp aynasının cilasını, nur ve parlaklığını artırır.*”⁸¹ Kötü hasletlerse kalp aynasını karartır ve öldürür. İnsanlar dünya hayatlarında belli başlı heva ve heveslerini dizginleyemeyerek adeta bu heveslere köle haline gelirler. Bu doyumsuz heva ve hevesler insanların adeta çürümelerine sebebiyet verir. Bunlar ise kalp ile gerçek arasında bir örtüdür ve kalbin gerçeğe ulaşmasına ket vurur. İlimlerin aydınlığı eğer kalple meşgul olmazsa kötülüklerin perdelediği kalplere o aydınlık giremez.”⁸²

Kalbi her türlü dünyaya ait isteklerden ve kötü hasletlerden temizlemekle mümkündür. Böylece kalp mutmain olur ve bilgi sahibi olur. “ ibadetlerle, organların amellerinin maksadı; kalbin saflaşıp ve temizlenip, parlamasıdır. Kalbi arındıran kurtulmuşa ermiştir. Kalbin arındırılmasından amaç; iman nurlarının kalpte meydana çıkmasıdır. Yani marifet ışığının aydınlanmasıdır.”⁸³

⁸⁰ Gazali, **İhya**, Cilt III, s.10.

⁸¹ Gazali, **İhya**, Cilt III, s. 26.

⁸² Gazali, **İhya**, Cilt III, s.19.

⁸³ Gazali, **İhya**, Cilt III, s.31.

İKİNCİ BÖLÜM

AHLAK, AHLÂK İLMİ VE AHLÂK FELSEFESİ

2.1. AHLÂK, AHLÂK FELSEFESİNİN KAVRAMLARI VE PROBLEMLERİ

2.1.1. Ahlâkın Tarifi

Ahlâk sözcüğü Arapça 'da “hulk” veya “huluk” kelimesinin çokluk halidir. “Hulk” ise sözlükte; seciye, tabiat, huy, insanın iç ve dış dünyası gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Genellikle insanın fiziksel özelliği için “halk”, manevi özelliği için ise, “hulk” kelimelerine yer verilmektedir.⁸⁴ Ahlâk kelimesinin Batı dillerindeki karşılığı ise, Yunan ve Latin dillerinden türetilen “ethics” ve “moral” kelimeleridir.⁸⁵ Ahlak sözcüğü diğer taraftan, kişide yerleşik olarak bulunan ve kendiliğinden meydana çıkan davranışın da bir ifade edilmesidir.

Kur'ân-ı Kerim'de ise ahlâk sözcüğü geçmemekle beraber, bir yerde “âdet ve gelenek”, diğer yerde ise “ahlâk” anlamında bu kelimenin tekil çekimi olan “hulk” kelimesiyle karşılaşmaktayız. Bunun yanı sıra birçok âyette yer verilen “amel” terimine, ahlâkî eylemleri de kapsayacak ölçüde fazlaca yer verilmiştir. Hadislere baktığımızda ise bu terimlerin yanı sıra ahlâk ve hulk sözcükleri de mevcuttur.⁸⁶

Ahlâk kelimesi üzerine farklı birçok tanımlar yapılmıştır. *Bilgi insanları doğru eyleme, bilgisizlikte yanlış eyleme götürür. Ahlaki eylemlerin kaynağı bilgidir.*⁸⁷ Ahlâkı, “İnsan toplulukları tarafından belli bir süre sonucunda özümşenen, bireylerin kendi aralarındaki, aile, toplum, devlet ve tüm insanlarla olan etkileşimlerine düzenlemeler getiren kaideler, ilkeler ve inançların toplamıdır⁸⁸.”

Başka bir ahlak tanımı ise şu şekildedir: “Ahlâk, insanın yaratılışından getirdiği nitelikler ile Kur'ân-ı Kerim ve Sünnetlerde de çerçevesi çizilen, kişilerin iyilik ve mutluluklarını amaçlayan kaidelerin yaşamda uygulanmasıyla kazanılan iyi

⁸⁴ Abdülbaki Güçlü, Erkan Uzun ve Serkan Uzun, **Felsefe sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınevi, Ankara-2002, ss. 24.25.

⁸⁵ Erdem, Hüsameddin, **Ahlâk Felsefesi**, Konya 2005, s. 18- Recep Kılıç “**Ahlâk Kavramı Analizi**” s. 38.

⁸⁶ Mustafa Çağrıncı, **Ana hatlarıyla İslam Ahlakı** s.2 mad. Diyanet İşleri Yayınları, İstanbul, 1989.

⁸⁷ Ocak Hasan, **Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, 2014, cilt: I, sayı: 2, ss. 39-56.

⁸⁸ Bolay, S. Hayri, **Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü**, Ankara 1997, s. 4.

ve güzel eylemlerin bütünüdür.⁸⁹” Ahlak bir değerler alanıdır. Dinde ve sanatta olduğu gibi bundan iyi değeri meydana gelirse; pozitif değer yani güzel ahlakın alanını buradan kötü değeri meydana gelirse bu, negatif değer, yani çirkin ve kötü ahlakın alanını ifade eder. *Yalnız günlük dilimizde ahlak kelimesini kullanırken pozitif anlamda dile getirir; negatifini de ifade etmek için ahlaksız kelimesini kullanırız.*⁹⁰ Aydınlanma Felsefesine önemli katkıları bulunan Kant’a göre Ahlâk, “vicdanın kesin emri” diye tarif edilir. Bu emre boyun eğme hem ahlaki hem de akli bir davranış biçimi olmakta, böylelikle ahlak, akli yönü de bulunan bir temele oturtulmaktadır.⁹¹

İslâm ahlâkçılığı içerisinde kullanılan en yaygın tanım ise, İbn Sînâ ve İbn Miskeveyh tarafından kullanılmış ve Gazâlî (1058–1111) tarafından geliştirilmiş olan tanımdır.⁹² Bu tanıma göre; Gazalî’de ahlak, insanın nefsinde kök salan eylemlerin, zorlanmaya gereksinim duymadan, kolaylıkla kişinin içinden gelip ortaya çıkması olarak nitelendirir.⁹³ Bununla birlikte nefisten çıkan her şey ahlâk sahasına girmez. Örneğin, insanın korktuğunda yüzünün sararması, hastalanınca ateşinin çıkması, susayınca da ağzının kuruması gibi. Çünkü bir davranışın ahlâkî sayılabilmesi için onun seçim ve iradeye dayandırılması gerekir.⁹⁴ Tanımda yer alan bir diğer husus da bir davranışın ahlâkî olarak nitelendirilebilmesi için, onun ruhta yerleşmiş olması şartıdır. Mesela, arada sırada insanlara iyilikte bulunan, onlara yardım eden kimseye cömert denmez. Çünkü bu davranış ruhta yerleşmemiş ve devamlılık arz etmemektedir.⁹⁵ Kınalızade; ahlak, nefisteki huyları ilgilendirdiğinden huyun değişip değişmeyeceği konusuna dair görüşlerini dile getirir. Bazı huyları değiştirir. Bazılarını ise ahlakının nefiste değişmeyeceğini söyler.⁹⁶ Güzel ahlakın oluşmasında irade özgürlüğünün önemi :” *İrade Özgürlüğü, adı üstünde sergilenen davranışın özgür iradeyle yapılması anlamına gelmektedir. Bu durumda, zorunlulukla yapılan şeyler ahlaki olarak değerlendirilemez. Başka bir deyişle ahlaki değere sahip olamaz.*”⁹⁷

⁸⁹ Mehmet Doğan **Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul, 1994, s.3.

⁹⁰ Mehmet Türkeri, **Etik Değer**, Lotus Yayınevi, İzmir 2015, s. 19.

⁹¹ Hayrani Altıntaş, **İslam Ahlakı**, Akçağ Yayınevi, Ankara 1999 s.11.

⁹² Çağrı, s.15 DİA.

⁹³ Gazalî, **İhya**, III, s.125.

⁹⁴ Erdem, **Ahlak Felsefesi** 2005 Konya s.14; Kılıç, Recep, **Ahlâkın Dinî Temeli**, Ankara 1992, s.1

⁹⁵ Kınalızâde, **Ahlak-ı Alâî**, Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s.92.

⁹⁶ Kınalızâde, s.55

⁹⁷ Türkeri, Mehmet **Etik Bilinç Kaynak Siz Siniz** Lotus Yayınevi, İzmir 2014, s.23.

Bu tanımlardan ortaya çıkan durum şöyle ki, bir davranışın ahlâkî olabilmesi için gereken bazı şartları vardır. Bunlardan ilki, davranışın iradeli bir davranış olmasıdır. Yani seçme özgürlüğünün olmasıdır. ikincisi de bu davranışın insanın nefsinde yerleşmiş, alışkanlık haline gelmiş olması ve bir zorlamaya dayanmamasıdır. Eğer bir davranış bu temel nitelikleri taşıyorsa, o davranış hakkında ahlâkî bir değerlendirmede bulunamayız.

2.2.2. Ahlâk ilmi ve Ahlâk Felsefesi

Ahlâkın bir ilim sayılıp sayılmayacağı âlimler arasında daima tartışma konusu olmuştur. Kimi âlimlere göre ahlâk bir ilim sayılmaz, çünkü o, bir yaşama şeklinden ibarettir. Ahlâkî bir ilim olarak kabul edenlere göre ise ahlâk, normatif bir ilimdir. Mesela, mantık nasıl ki akıl yürütme sanatının kurallarını belirleyen bir ilimse, ahlâk da davranışları onaylayıp onaylamayacağımız kuralları belirleyen bir ilimdir.⁹⁸

İslâm ahlâkçıları ahlâk ilmini genel anlamda tıp ilmine benzetmişlerdir. Onlara göre, tıp, beden sağlığı ilmi olduğu gibi, ahlâk da ruh sağlığı ilmidir. İnsan tıp ilmi yardımıyla hastalıklardan korunma yöntemlerini öğrendiği gibi, ahlâk ilmi yardımıyla da kötü huylardan korunmayı ve kurtulmayı öğrenmektedir. Yani insan ahlâk ilmi sayesinde nefsin rezîletlerinden kurtularak faziletlere ulaşmanın yolunu öğrenmektedir. Gerek Gazâli, gerekse diğer ahlâkçılar eserlerinde bu hususa dikkat çekmişlerdir.⁹⁹ Hatta Gazâli, ahlâk ilmini, ebedî hayat olan ahiret hayatını kazanma imkânı sağladığı için, tıp ilminden daha faydalı ve önemli görür.¹⁰⁰

Kâtîp Çelebi'ye göre ise ahlâkî ilimler; fazilet ve rezîlet ilmi ile ilgilidir. bu da, nefsi yüksek değerlerle donatma ve alçak hallerden bertaraf etmeyi öğretir..¹⁰¹

*Kınalızâde de ahlak felsefesi noktasında mutluluğu esas alan düşünürlerimizdendir.*¹⁰² Kınalızâde de ahlakî nazari ve ameli hikmet olarak değerlendirmiştir. ilki daha çok insanın neyi bileceği neyi bilemeyeceği ile ilgilidir. İkincisi ise bunu faal olarak eylemlerine yansıtmasıyla ilgilidir. İslâmî düşünce

⁹⁸ Kılıç, Recep s.40.

⁹⁹ Gazali **İhya** Cilt. III s.133.

¹⁰⁰ Gazali, **İhya** Cilt III s.107.

¹⁰¹ Çağrııcı s.20.

¹⁰² Ocak, Hasan, "Kınalızâde Ali Efendi'de Mutluluk Ahlakı Kavramının Felsefî Temelleri", **İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2012, sayı: 1, ss. 115-136.

sisteminde ahlâki ilim, “*nazarî ahlâk*” ve “*amelî ahlâk*” olarak iki bölümde incelenmiştir. Nazarî ahlâk, ahlâkî , kaidelerle ilgili bakış açılarını, düşünceleri kapsar. Bugünkü anlamda Ahlâk Felsefesine karşılık gelmektedir. Amelî ahlâk ise, ahlaka dayalı görevlerin bölümlerini, çeşitlerinden ve özelliklerinden haber verir.¹⁰³ Nazarî ahlâk, ahlâkî hükümlerin mahiyetini araştırır, bunlar üzerinde yorumlar yapar, bu hükümlerin nerede meydana çıktığını ve ne amaçla yapıldığını inceler. Hayır ve şerrin ne olduğu, faziletin mahiyeti, iyiliğin niçin yapıldığı, mutluluğun, vicdan, görev ve sorumluluğun nelerden ibaret olduğu araştırılır. Bu sayede insan, iyi ile kötünün, hayır ile şerrin ayrımını daha iyi algılayıp, kötüden nasıl uzak duracağını öğrenir.¹⁰⁴ Bütün bu ve benzeri soruların yanıtı, nazarî ahlâk alanına girmektedir. Bu açıdan biz, Ahlâk Felsefesini, ahlâkî kavram ve değerler üzerine derin düşünme ve tahlillerde bulunma etkinliği olarak da açıklayabiliriz.

Halbuki, *ahlâk ilmi*, tatbikî bir ilimdir. Bundan dolayı bu ilim alanında, *yaşamak* ve öğrendikleriyle *amel etmek*, yalnızca bilmekten daha büyük bir anlam ve değer taşımaktadır. Dolayısıyla, kişinin ahlâk sahibi olması için nasıl yaşayacağı, neleri yapıp, nelerden kaçınacağı, vazifelerinin gereklerini haber vermek için amelî ahlâk geliştirilmiştir.¹⁰⁵ Bu açıdan amelî ahlâk, nazarî ahlâkın hem bir sonucu hem de bir tatbikidir denebilir.

Amelî ahlâk genel olarak kendi içinde üç ana bölümde ele alınmaktadır:

a)Ferdî ahlak (*İlmi Ahlâk*): Ferdin kendi iç dünyası ile münasebetlerinden doğan ahlâkî davranışları ve ferdin Allah ile olan münasebetlerinde meydana gelen davranışları inceler.

b) İçtimaî Ahlâk (*ilm-ü tedbiri-l menzil*) : Aile ahlâkı ve cemiyet ahlâkı olmak üzere iki kısma ayrılır.

c) Devlet Ahlâkı: Kanunlara uyma, vergi verme, askerlik yapma, kamu varlıklarını güzel şekilde kullanma gibi davranış modellerini inceler.¹⁰⁶ Burada hemen şunu da belirtelim ki, İslâm ahlâkçıları nazarî ahlaktan çok, ahlâkın pratik yönü olan amelî ahlâkla ilgilenmişlerdir.¹⁰⁷

¹⁰³ Kılıç s. 41.

¹⁰⁴ Kandemir s. 32

¹⁰⁵ Çağrıcı s. 23

¹⁰⁶ Kınalızâde, ss. 48-51

¹⁰⁷ Kılıç s. 41

2.2.3. Ahlâkın Konusu

Ahlâkın tarifi konusunda görülen farklılıklar, onun konusu hakkında da söz konusudur. Ahlâkın konusu kimine göre vazifeler, kimine göre faziletler ve rezîletlerdir.¹⁰⁸ Ahlâkı, kaideler ilmi olarak görenlere göre ise, ahlâkın konusu, kişilerin dinî, kişisel, ailesel ve sosyal yasayılarında yerine getirmeleri lüzumlu olan kural, kaide ve kanunlardır.¹⁰⁹ Kâtîp Çelebi ahlâkın konusunu, “*nefsi faziletlerle süsleme ve rezîletlerden koruma yollarını gösterme*” olarak izah eder.¹¹⁰

2.2.4. Ahlâk Felsefesinin Temel Kavramları

Ahlâk Felsefesini şekillendiren unsurlar şöyledir:

İyi: Kişinin yapması gerekli olan davranışlarıdır. Ahlakça önemli sayılandır.

Kötü: Kişinin yapmaması gerekli olan eylemlerdir.

Özgürlük: Kişinin iradesiyle “*iyi*” ve “*kötü*” olan eylemlerden bir tanesini tercih etme yetisidir.

Erdem (Fazilet): İyi olana yönelmedir.

Sorumluluk: Kişinin kendi hareketlerinin ya da söz sahibi olduğu bir sahada oluşan bir olayın neticelerine katlanmasıdır.

Vicdan: Tavrı ve hareketlerin ahlak açısından önemli sayılıp sayılmadığını değerlendirme yetisidir. Bir bakıma içsel mahkemedir.

Ahlâk Yasası: Ahlaki açıdan uyulması gerekenler, herkes tarafından kabul gören kurallar bütünüdür.

Ahlâkî Karar: Ahlaki kurallara özgür olarak uyma işidir.

2.2.5. Ahlâk Felsefesinin Temel Problemleri

Felsefe tarihine baktığımızda Ahlâk Felsefesi alanında çok sayıda problemin ortaya çıktığını, ama genel anlamda üç temel problem üzerinde durulduğunu görmekteyiz.

¹⁰⁸ Erdem s. 23.

¹⁰⁹ Çağrııcı s. 21.

¹¹⁰ Erdem s. 23.

Bunlardan ilki “iyi” veya “en yüksek iyi problemi”, ikincisi, “doğru eylem problemi”, üçüncüsü ise, “irade özgürlüğü problemidir.”¹¹¹

İyi nedir? İyi haz mı, yoksa yarar mı, yoksa mutluluk mu ya da bütün bunlardan farklı olarak ödev denen şeye uygunluk mu? İyi olan, davranışların temelinde bulunan niyet midir, yoksa davranışların sonucu mudur? Veya ne niyet ne de sonuç olmayıp sadece o davranışın kendisi midir? Bütün insanların kabul edebileceği evrensel bir ‘iyi’ den bahsedebilir miyiz, yoksa herkesin ‘iyi’ si birbirinden farklı mıdır?¹¹² Özgürlük nedir? İnsan gerçekten hareketlerinde özgür müdür? İnsan hareketlerinde tam anlamıyla mı özgürdür, yoksa belirli ve kısmî bir ölçüde mi özgürdür?

Davranışlarımızı etkileyen başka etkenler de var mıdır? Eğer varsa, bu etkenler nelerdir?¹¹³

Doğru eylem nedir? Bununla bağlantılı olarak vicdan nedir? Vicdanın kaynağı nedir? Gibi sorular Ahlâk Felsefesinin temel problemlerini teşkil etmektedir. Bunlarla birlikte ‘değerlerin’ kaynağı nedir? Değerler nesnel mi yoksa öznel midir? Ahlâkî yargıları neye göre veriyoruz? Ahlâkî fiillerin kaynağı nedir? Huy değişir mi? Erdem nedir? Ahlâkî sorumluluk nedir? Ahlâkî sorumluluğun şartları nelerdir? Ahlâkî vazife ve özellikleri nelerdir? Ahlâkî müeyyideler nelerdir?¹¹⁴ Gibi sorular da Ahlâk Felsefesinin diğer problemleri arasındadır.

2.2. AHLÂK FELSEFESİNDE TARİHÎ ARKA PLAN

2.2.1. İslâm’dan Önce Düşünce Sistemlerinde Ahlâk

İnsanların dünya görüşleri, içinde buldukları topluma, dinî ve sosyal kültüre göre çeşitlilik ve başkalık arz etmektedir. Binaenaleyh belli bir toplumda kötü sayılan bir davranış, başka bir toplumda iyi ve ahlâkî sayılabilmektedir. Bu cümleden olarak, ilkçağdan beri ahlâk üzerine fikir yürüten filozofların ahlâk problemlerine yaklaşımı ve onları değerlendirışı farklılık göstermektedir. Filozofların özellikle ‘en

¹¹¹ Özlem, Doğan, *Etik-Ahlâk Felsefesi*, İstanbul, 2004, s. 30.

¹¹² Arslan, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Ankara 2002, s. 118.

¹¹³ Erdem, s. 80, Arslan, s. 124.

¹¹⁴ Erdem s. 81.

yüksek iyi nedir?', 'kötülük nedir?', 'mutluluk nedir?', 'mutluluğa nasıl ulaşılır?' gibi, Ahlâk Felsefesinin temel meselelerinde çok farklı görüşler ortaya koyduğunu görmekteyiz. İlkçağ felsefesinin önde gelen isimlerinin ahlâk hakkındaki görüşleri kısaca bahsedeceğiz.

Eski Yunan'da ahlakın amacı mutluluktur. Mutluluk kavramı filozofların araştırmaların odağını teşkil eder ve İnsan yaşamının ana gayesi olarak kabul edilir. İlkçağ filozoflarının karakteristik felsefesi haline gelen "mutlulukçuluk" "eudaemonism" olarak da bilinir. Bu ahlaki teorinin temeli insan davranışlarının gayesine yönelik değerlendirmelerden oluşur.¹¹⁵ Ancak mutluluğun ne olduğu ve mutluluğa nasıl ulaşılacağı konusunda farklılıklar vardır elbette. Bu konuda Her ne kadar birbirlerini etkileseler de Ahlâk üzerine bu tür düşünceler ve sorular Sokrates (M.Ö. 470–399) öncesine kadar uzanır. Ancak Ahlâk Felsefesi üzerine ciddi, bilimsel ve eleştirel ilk çalışmanın Sokrates'le başladığı kabul edilir.¹¹⁶

Sokrates, ahlâk konusundaki görüşleriyle kendisinden sonra gelen birçok filozofta da etki bırakmıştır. Başta Platon (M.Ö. 427–347) ve Aristoteles (M.Ö. 384–322) olmak üzere Kyreneliler, Kynikler ve Stoalılar üzerinde Sokrates'in büyük etkisi vardır.¹¹⁷ Ancak birazdan filozofların görüşlerine değindiğimizde hepsinin de Sokrates'in görüşlerini kendi sistemlerine göre farklı şekilde yorumladıklarını göreceğiz. Felsefede birçok konuda ilklerin babası olarak görülen ve bilinen Sokrates'in ahlâk görüşleriyle konuya başlayalım.

Sokrates: Sokrates'in bütün fikirleri, amacı ve çalışmaları ahlâk üzerine yoğunlaşmıştır. Bu temel mevzunun da ortaya çıkmasında "*erdem ile bilginin özdeş, aynı oldukları*" görüşü etkilidir.¹¹⁸ Dolayısıyla Sokrates'e göre, bilgili insan, erdemli insandır. Aynı şekilde, erdem, bilgidir. Ona göre hiçbir insan kasıtlı olarak kötü bir eylemde bulunmaz. Kötülük, bilgi eksikliği sonucu oluşur.¹¹⁹ Buradan anlaşıyor ki bilmek ahlaklı olmak için olmazsa olmaz bir şarttır. Tabi buradaki "bilmek" fiili salt bilgi sahibi olmak anlamında değil; bir davranışı amacıyla, sebepleriyle sonuçlarıyla etraflıca idrak etmiş olmak anlamındadır. O halde Sokrates'e göre ahlaklılık, gerçekte

¹¹⁵ Altıntaş Hayrani, **Din ve Ahlak felsefesi**, Ankuzem Yayınevi, Ankara 2007 s. 255.

¹¹⁶ Akarsu, Bedia, **Ahlâk Öğretileri**, İstanbul, 1982, s. 23.

¹¹⁷ Arslan, s. 13.

¹¹⁸ Gökberk Macit, **Felsefe Tarihi**, İstanbul, 2007 s. 46; Akarsu, s. 33.

¹¹⁹ Taylan, Necip, **Ana hatlarıyla İslâm Felsefesi**, İstanbul, 2006, s. 97- s. 68; Gökberk, s. 46; Çüçen, A. Kadir, **Felsefeye Giriş**, Bursa, 2001, s. 273.

bir doğru bilgi sorunudur ve bu bilgi uygun eğitimle ortaya çıkartılıp kazandırılabilir.¹²⁰ Sokrates'e göre, bilge insan kendini tanır, neyi bilip neyi bilmediğini bilir. Böylece yanlış eylemlere düşmekten kendini korur. Ona göre davranır.¹²¹ Ona göre bir tek iyi vardır, o da bilgidir. Yine bir tek kötü vardır, o da cehalettir.¹²² İnsan ancak erdemli olmakla, doğru olmakla mutlu olabilir.¹²³

Sokrates, Ahlâk Felsefesinde *iyi, erdem, mutluluk* gibi kavramlara yer vermiş, fakat bunların ne olduğunu belirlememiş, sistematik olarak bunları işlememiştir.¹²⁴ Onun Ölümünden sonra talebeleri tarafından kurulan okullarda ise, bu kavramlar daha detaylı bir şekilde ele alınıp sorgulanmıştır. Sokrates'in ölümünden sonra birçok Sokrates'çi okul ortaya çıkmıştır. Bunlar içinde bu iki okul *Kynikler ve Kyrene Okulları* görüşlerine yer vermeye değerdir.

Kynikler Okulu: Kynikler Okulunun kurucusu Antistenes (M.Ö. 445–365) 'e göre, hayatın amacı *mutluluktur*. O Sokrates'in en iyi öğrencilerinden biridir. Kynikler'e göre hayatta en yüksek ve biricik değer *erdemdir*. İnsanı mutluluğa götürecek olan da erdemdir. Kynikler en yüksek iyi olarak erdemi, en kötü şey olarak da hazzı görürler. Erdem insanı Tanrı'ya ulaştıracak yegâne şeydir. Bilgelik insanı Tanrı'ya yaklaştırır.¹²⁵

Kynikler, ahlâka, toplumsal değerlere, konfora ve bu arada aile hayatı kurmaya ve devlete de karşı çıkmışlardır. Onlara göre mutluluk veya kurtuluş, toplumun reddedilmesinde ve basit bir hayat devam ettirilmesindedir. Kim, kendi ihtiyaçlarına, dış dünyaya ve topluma karşı kayıtsız kalmayı başarabilmişse, işte o, kurtuluşa ve mutluluğa ermiştir.¹²⁶

Kyrene Okulu: Bir başka Sokrates müteakibi okulda Kyrene okuludur. Kyrene Okulunun kurucusu Aristippos (M.Ö. 435–386)'tur. Kyrene okulu kynikler'e nazaran çok daha rahat yaşam tarzını benimsemişlerdir. Aristippos “doğru yaşam” sorunsalı üzerinde durmuş ahlakla doğrudan ilgisi olmayan şeylerle pek ilgilenmemiştir. Aristippos ‘a göre haz, kendi basına bir erektir. Hazza neden olan şey

¹²⁰ Arslan s.132.

¹²¹ Akarsu, s.34.

¹²² Taylan, s.68.

¹²³ Akarsu, s. 35

¹²⁴ Gökberk, s. 46; Akarsu, s. 34.

¹²⁵ Akarsu s.41 Kandemir s. 47.

¹²⁶ Arslan, , s. 133; Gökberk, s. 49.

iyi, acı veren şey d kötüdür. Bu ikisi arasında kalan şeylere ise pek aldırılmamalıdır.¹²⁷ Aristippos'a göre iyi, olabildiğince yüksek olan bir anlık hazdır. Böyle bir hazı elde edebilmek için de bilgiye ihtiyaç vardır.¹²⁸ Kynikler'e göre, "dünyaya yüz çevirmiş kişi bilge insan"dı. Kyrene Okuluna göre ise, "hayattan tat almasını bilen, bilge kişidir.¹²⁹" Kyrene okulu da insanın özgürlüğü meselesi üzerinde durmuştur. Onlar, Kynikler Okulunun aksine özgürlüğü, dünya nimetlerine yüz çevirmede değil, dünya nimetlerinden en yüksek derecede faydalanmada nasıl faydalanabiliriz olarak görürler.¹³⁰ Görüldüğü üzere, Sokrates'in talebeleri tarafından kurulan okullarda Sokrates'in düşünceleri devam ettirilmeye çalışılmıştır. Ancak her okul kendine göre bu düşünceleri kendine göre farklı şekillerde yorumlamıştır. Her iki okulun da birleştikleri ortak nokta ise, ikisinin de bireyin mutluluğunu esas almalarıdır; yani *bireyci* olmalarıdır. Aristippos, savunduğu bu hazcı görüşleriyle aynı zamanda "*hedonizmin*" (*hazcılık*) de kurucusu sayılmıştır.¹³¹ Hazı elde etmede, kullanmada en büyük yol göstericimiz de yine akıldır. İnsanın hür olabilmesi ancak hazzın akıllıca kullanmayla mümkündür. Bilge kişi hazları yerli yerinde kullanır ve kendi oto kontrolünü hiçbir zaman kaybetmez. Hazı elde edemediği zamanlarda da kendi iç sevincini ruh dinginliğini kaybetmez.

Kyrene okulu mensuplarına göre tanrılara inanış insan kaynaklıdır ve krallara, büyüklere duyulan saygının daha ileri bir aşamasından ibarettir.¹³²

Septisizm (Şüphencilik): Pirron (370-275) tarafından kurulan şüpheyi temel gaye edinen düşünce sistemidir. Her şeyden şüphe edilmelidir çünkü hiçbir şey gerçek manada bilinemez ve hiçbir şeyden kesin olarak emin olunması mümkün değildir. Ruh sükûneti ve dinginliği ahlak prensipleridir septiklerin.¹³³

Epikürcüler: Epiküros (341-270) tarafından kurulan sistemin adı "Epikürcüler" dir. Epiküros (M.Ö. 341-270)'a göre felsefenin amacı, bireyin

¹²⁷ Gökberk, s. 51; Akarsu, s. 49; Erdem, a s. 44; Kandemir, , s. 47

¹²⁸ Akarsu, s.51.

¹²⁹ Gökberk, s. 51.

¹³⁰ Akarsu, s. 52.

¹³¹ Akarsu, s. 56.

¹³² Gökberk s. 64.

¹³³ Keklik Nihat, **Felsefe Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar**, Çağrı yay, İstanbul, 1978 s. 247

mutluluğunu sağlamaktan başka bir şey değildir.¹³⁴ Bizi doğru eyleme götürecektir olan ölçü de haz ve acı duygularıdır.¹³⁵

Kyrene Okulunun devamı olarak gelişen Epikürcülük, biricik iyi olarak hazzı görür. En yüksek kötü ise acıdır. Epiküros'a göre insan daima hazzı arar ve acıdan kaçır. Böylece bütün eylemlerimizin amacı da hazzı ulaşmak olmaktadır. Epikürcülüğe göre hayatın amacı, vücudun bir andaki acısızlığıdır.¹³⁶ Epiküros'un haz anlayışı, Aristippos'un haz anlayışından farklı olarak dinamik değil, pasif hazzıdır. Aristippos'a göre en yüksek haz, 'en yoğun haz' iken, Epiküros'a göre ise, 'en sürekli olan' hazzıdır.¹³⁷ Bu sistemin genel görüşü hazzın yegâne gaye oluşudur. Epikürcüler Materyalisttirler.¹³⁸

Stoacılık: Çağın en önemli sistemlerinden biri olan Stoacılık Kıbrıslı Zenon (336-264) tarafından kurulmuştur. Sistem Kuruluşunun temelinde Kynikler'e dayansa da; onların düşüncesine zıtlık teşkil edecek fikirleri de vardır. Stoacılık insanın bağımsızlığını çıkış noktasına alır. Doğayla uyum içerisinde yaşamının gerekli olduğunu düşünen akım taraftarları, pantehist bir bakış açısına sahiptirler. Stoacılara göre bilgi ve eylem beraber olmalıdır. Bilgi sahibi insan aynı zamanda erdemli de olmalıdır. Erdem aynı zamanda kişiyi mutlu kılar, aslında mutlu olabilmek için kişinin dış etmenlere ihtiyacı yoktur. "Ödev" kavramını felsefeye sokan stoacıdır. Kişinin ödevi akla uygun ve doğayla uyumlu bir yaşam sürmektir. Bu sistem Eski, Orta ve Yeni Stoacılık olmak üzere 3'e ayrılır.¹³⁹

Platon: Büyük bir Yunan düşünürü olan Platon, ilkçağda Aristo'yla birlikte sistematik felsefenin kurucularından biridir. Araştırmacılar onun hayatını "*gençlik dönemi, geçit dönemi, olgunluk dönemi ve yaşlılık dönemi*" olmak üzere farklı zamanlara ayırmışlardır.¹⁴⁰

Böylelikle zamanla değişen ve gelişen düşünceleri, daha kolay anlaşılır hale gelmiştir.

¹³⁴ Gökberk, s. 87; Erdem, s. 44; Kılıç, s. 59.

¹³⁵ Erdem, s.44.

¹³⁶ Erdem, s. 44; Gökberk, s. 90; Arslan, s. 137, Çüçen, s. 276.

¹³⁷ Kılıç, s. 9,61.

¹³⁸ Keklik, s.248.

¹³⁹ Gökberk 109,115.

¹⁴⁰ Gökberk, s.54.

Platon'un felsefesi deyince hep akla idealar nazariyesi gelse de aslında kimi araştırmacılara göre, onun felsefesi az işlenmiş olsa da, ahlâktan başka bir şey değildir.¹⁴¹ Platon, felsefeye hocası Sokrat'ın etkisinde başlamış, daha sonra bu düşünceleri aşarak kendi özgün felsefesine ulaşmıştır.¹⁴² Platon'un ahlâk görüşleri de önceki ilkçağ filozofları gibi *eudaimonist* (mutlulukçu) karakterlidir. En yüksek iyi, mutluluktur.¹⁴³ Fakat Platon'un ahlâk anlayışı, önceki Sokrates'çi okullar gibi bireyci değil, sosyal bir ahlâktır. Bunun için o, bireyin değil, toplumun mutluluğu üzerinde durur. Ona göre bu mutluluğa en mükemmel şekilde devlette ulaşılır. Bundan dolayı Platon'un ahlâk görüşü, ideal devlet öğretisiyle bütünleşmektedir.¹⁴⁴ Platon'a göre 'iyi'; bilgi, haz, ölçülülük, güzellik ve doğruluğun birleşiminden oluşur. İyi, aynı zamanda, erdem; erdem de mutluluğun kaynağıdır.¹⁴⁵ Platon'a göre dört temel erdem vardır: "bilgelik, yiğitlik, ölçülülük ve adâlet." Bunlar içinde en yüksek erdem, adalettir.¹⁴⁶

Aristoteles: *Aristo; ünlü ahlak eseri Nikomakhos'a Etik adlı kitabında, ahlaki izah ederken şunları söyler: "insan gözlerini ve ya bedenindeki hastalıkları tedavi etmek için uğraşırken nasıl ki hem gözlerine hem de bedenine iyice vakıf olmak mecburiyetindeyse; aynı durumda siyasi bilimler talebesi olduğu kadar ahlaki ilimler talebesi olan insan da ruhu ile ilgili belli başlı gerçeklere vakıf olmak mecburiyetindedir."*¹⁴⁷

Aristoteles; insan ruhu, iyi, mutluluk, erdem, haz, iradi eylem gibi ahlak alanına ilişkin pek çok konuda ayrıntılı analizlerde bulunur. Belli bir sistem dâhilinde yer vermeye çalışacağımız tüm bu analizlerin temelinde ise, "toplumsal bir canlı olan insanın nasıl iyi bir yaşama sahip olacağını, nasıl mutlu olacağını" belirleme çabası yatar. Aristoteles'in bu soruna yönelik çözümünün ana çatısını, iyi, mutluluk ve erdem hakkındaki görüşleri oluşturur diğer Yunan filozofları gibi, Aristo'ya göre de yaşamın amacı mutluluktur.¹⁴⁸ Bu mutluluk, tıpkı Platon'da olduğu gibi iyi bir toplumsal siyasal ortamda gerçekleşir. Bununla birlikte Aristo, bir tek mutluluk veya 'iyi' nin olmadığına, herkesin mutluluk ve 'iyi' sinin farklı olduğuna inanır.¹⁴⁹ Ayrıca O, Platon

¹⁴¹ Akarsu, s.84.

¹⁴² Gökberk, s. 55; Akarsu, s. 84.

¹⁴³ Akarsu, s. 84; Kılıç, s. 6.

¹⁴⁴ Gökberk, s. 60; Taylan, s. 76; Akarsu, s. 93; Kılıç, s. 7.

¹⁴⁵ Erdem s.43.

¹⁴⁶ Erdem, s. 43; Gökberk, s. 60; Akarsu, s. 91; Kılıç, s. 7.

¹⁴⁷ Aristo 2015 s.17-24.

¹⁴⁸ Gökberk, s. 79; Arslan, s. 135; Akarsu, s.100; Erdem, s. 44; Kılıç, s. 8.

¹⁴⁹ Arslan, s. 135-136; Çüçen, s. 275.

ve Kynikler 'den farklı olarak hazzı küçümsemez. Ona göre haz, mutlulukla birlikte olabilir; ancak haz, tek başına bir amaç olamaz.¹⁵⁰ Bunun için insan, dünyevî arzu ve isteklerini inkâr etmek yerine, onları aklın kontrolü altında tutmaya gayret etmelidir.¹⁵¹ Aristo'ya göre; her varlığın kendine özgü bir eylem tarzı ve tabiatın kendisine verdiği bir yetkinlik hedefi vardır. Akla sahip olması yönüyle diğer bütün varlıklardan ayrılan insanın, bu münasebetle bütün hareketlerinin akla uygun olması gerekmektedir. Binaenaleyh insan, ancak nasıl mutlu olabilir. Aklı ile aklını işletmesi ile aklının etkinliğiyle mutlu olabilir.¹⁵² Ona göre, akla uygun olan davranışlar, erdemliliğe de uygun bulunuyor demektir.¹⁵³ Dolayısıyla, akıl ve mutluluk arasındaki bağ düşünüldüğünde, Aristo'ya göre erdemi elde eden, mutluluğu da elde etmiş olmaktadır.¹⁵⁴ Aristo 'iyi' yi de şöyle tariflendirir: "İyi, her şeyin arzuladığı şeydir."¹⁵⁵ Aristo'nun Ahlâk Felsefesi açısından geliştirdiği önemli öğretilerden biri de "orta yol" öğretisidir. Buna göre, insanın mutlu olabilmesi için aşırı uçlardan kaçarak Orta yolu bulması gerekmektedir.¹⁵⁶ Örneğin, korkaklık ve gözü karalık iki aşırı uçtur. Bu ikisi arasındaki orta yol ise, cesarettir, savurganlık ve cimrilik iki aşırı uçtur. Orta yoluysa cömertliktir.¹⁵⁷

Hristiyanlık: Hristiyanlıkta ahlâk ilkesine göre 'iyi', Tanrıya itaat etmek, Onun emirlerini yerine getirmektir. Hristiyan inancına göre Tanrı hem en yüksek iyi, hem de en yüksek hakikat ve fazilettir.¹⁵⁸ Doğru davranış da Tanrının emirlerine itaat etmek ve onlara uygun yaşamakla gerçekleşir. Bu emirlere itaat etmemek ise, hem kötü hem de günah sayılmıştır.¹⁵⁹ İlk defa Platon tarafından ele alınıp sistemli bir şekilde tartışılan ve Ahlâk Felsefesinin en eski problemlerinden biri olan, 'bir şey Tanrı istediği için mi iyidir, yoksa o şeyin iyi olmasından dolayı mı bizzat Tanrı onu istemiştir?' sorusu, bütün Ortaçağ boyunca Hristiyan düşünürler tarafından tartışılmıştır. Ve her iki görüşün de şiddetli savunucuları olmuştur.¹⁶⁰ Bununla birlikte,

¹⁵⁰ Arslan, s. 136 Akarsu, s. 105.

¹⁵¹ Taylan, s. 98.

¹⁵² Taylan, s. 98; Gökberk, s. 79.

¹⁵³ Taylan s. 98.

¹⁵⁴ Erdem, s. 44; Taylan, s. 99.

¹⁵⁵ Aristoteles. *Nikomakhos'a Etik*, (Çev. Saffet Babür), Ankara 1998, s. 1.

¹⁵⁶ Gökberk, s. 80; Arslan, s. 136.

¹⁵⁷ Arslan, s. 136.

¹⁵⁸ Erdem, s. 45.

¹⁵⁹ Arslan, s. 141.

¹⁶⁰ Kılıç, s. 85-86; Aydın, Mehmet S. *Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, Ankara 1991, ss. 9-10.

Ortaçağda ahlâkî iyinin kaynak noktası dine dayandırılırken, Rönesans hareketleriyle birlikte ahlâk, bu dinî kaidelerden tekrar uzaklaştırılmıştır.¹⁶¹ Görüldüğü gibi ilkçağdan beri “yaşamın amacı nedir? Ahlâkî iyi ve kötü nedir? Doğru eylem nedir?” gibi sorular tartışılmış ve bu sorulara cevap bulmaya çalışılmıştır. Bu cevaplarda ‘iyi’, kimine göre erdem, kimine göre haz, kimine göre mutluluk, kimine göre Tanrıya itaat olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi, herkes içinde bulunduğu toplumun ve sahip olduğu dinî ve sosyal değerlerin, sosyal ortamın, kendi zihin dünyası üzerinde meydana getirdiği etkileşime göre bu sorulara cevap bulmaya çalışmıştır. Şimdiye kadar olan kısımda İslâm öncesi düşünce sistemlerinde mevcut olan ahlâk görüşlerine kısaca değinmeye çalıştık. Şimdi de İslâm düşüncesinde gelişen ahlâk anlayışına değinmeye çalışacağız.

2.2.2. İslâm Düşüncesinde Ahlâk

İslâm, iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış, güzel ile çirkini birbirinden ayırt edemeyen, kendi yaptığı putlara taparak Allah’a eş koşan, haksızlık, zulüm, kadınların insan olarak görülmediği ve her çeşit ahlâksızlığın yaygın olduğu bir toplumda doğmuş ve “*cahiliye devri*” denen bu devri, “*saadet devri*”ne dönüştürmüştür. Bu dönüşümün lideri ve gerçek kahramanı da Hz. Muhammed (a.s) olmuştur.¹⁶² Hz. Peygamber döneminde toplumda örnek bir şekilde bir ahlâkî yaşantı olmasına rağmen, sistemli bir İslâm ahlâkından ve Ahlâk Felsefesinden bahsetmemiz mümkün olmaz. Çünkü o dönemde Müslümanlar, herhangi bir problemle karşılaştıklarında Kur’an’a ve Hz. Peygambere başvurarak problemi çözüme kavuşturuyorlardı.¹⁶³ Yaklaşık olarak hicrî ikinci asrın başlarından itibaren ortaya çıkan yeni gelişmelerle birlikte farklı ahlâk anlayışları meydana gelmeye başlamıştır.¹⁶⁴ İslâm dünyasında ahlâkın bir ilim olarak tedvîni, hicrî 3. Yüzyıla dayanmaktadır. Bu asırdan itibaren yazılmaya başlanan ahlâk eserleri genellikle “*kitâbu’l-ahlâk*”, “*tehzibu’l-ahlâk*”, “*mekârimu’l-*

¹⁶¹ Erdem, s. 45.

¹⁶² Erdem, Hüsameddin, “İslam Ahlakı ve Özellikleri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, Konya 1986, s. 229.

¹⁶³ Erdem, “*İslâm Ahlâkı...*”, s. 229; Çağrı, Anahatlarıyla s. 50.

¹⁶⁴ Çağrı, Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk, Birleşik yayınları*, İstanbul, 1989, s. 8; Çağrı, “Ahlâk” mad. s. 3.

ahlâk” başlıkları altında telif edilmiştir.¹⁶⁵ Ahlâka dair eser verenlerin ilk başında ise, Hadis ve Fıkıh âlimleri gelmektedir. Bununla birlikte birçok mutasavvıf ve filozof da ahlâka dair eserler kaleme almıştır. İslâm ahlak anlayışının asıl kaynak noktası ise, Kur’ân ve sünnet-i seniye’dir. Aynı zamanda Hz. Aişe validemize Hz. Peygamberin ahlâk yönü ile ilgili bir soru geldiğinde, “*O’nun ahlâkı Kur’ân ahlâkıydı.*”¹⁶⁶ Demiştir. Yüce kitabımız, içinde barındırdığı daha başka konularda olduğu gibi, ahlâki konularda da bir ahlâk kitabı şeklinde sistemli bir yol izlemez. Bununla beraber, mükemmel bir ahlâk sistematığı haline gelecek bollukta nazarî ve amelî prensipler getirmektedir.¹⁶⁷ İslâm dininin geliştirdiği ahlâk anlayışı, soyutlanmış ilkeler birliği değildir. Onun bir taraftan tevhid inancıyla, diğer taraftan kozmik âlem ve ahiret inancıyla sıkı bir ilişkisi vardır. Birincisi onun kaynağı, ikincisi ise yaptırımıdır.¹⁶⁸

Kur’ân-ı Kerîm’de, varlık âleminin tek mükellef varlığı olan insanın en güzel surette yaratıldığı¹⁶⁹ ve Allah’ın insana kendi ruhundan üflediği¹⁷⁰ bildirilmiştir. Fakat kişinin bu yüce ruhsal yapısıyla beraber bir de topraktan yaratılmış olan beşer tarafı mevcuttur. Dolayısıyla insan çift kutuplu bir tabiata sahiptir. Kur’ân-ı Kerîm’de, “*Allah, insan nefesine fücürünü da takvasını da ilham etti.*”¹⁷¹ Buyrulurken, onun hem iyiliğe hem de kötülüğe meyilli bir fitratta olduğu vurgulanmıştır. Dolayısıyla insan, hür iradesiyle yapacağı seçimlerinden mütevellit sorumlu tutulmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v) de her fırsatta değişik ifadelerle güzel ahlâkın önemini vurgulamıştır.

İslâm’da ahlâkın asıl teorik, fikrî ve felsefî gelişmesi daha çok kelâm, tasavvuf ve felsefe alanlarında olmuştur. Ahlâkî fâil olarak insanın mahiyeti, ahlâkî güç ve yatkınlıklar, fazîlet- rezîlet, hayır-şer, hürriyet-kader ya da zorunluluk, ahlâkî eğitim, mutluluk gibi başlıca teorik ahlâk problemleri, ahlâkın din, tasavvuf, metafizik, siyaset ve diğer alanlarla ilişkisi gibi konular genellikle kelâm, tasavvuf ve felsefe içinde tartışılmış ve bu suretle bütün anlamıyla İslâm’da ahlâk düşüncesi önemli ölçüde bu üç disiplin içinde gelişmiştir.¹⁷²

¹⁶⁵ Kandemir, s. 53.

¹⁶⁶ Müslim, **Müsâfirîn**, 139.

¹⁶⁷ Çağrı, “**Ahlâk**” mad, s. 1; Çağrı, **İslâm Düşüncesinde...** s. 4.

¹⁶⁸ Aydın, s. 81.

¹⁶⁹ Tîn Sûresi, 95/4.

¹⁷⁰ Hicr Sûresi, 15/29.

¹⁷¹ Şems Sûresi, 91/7.

¹⁷² Çağrı, s. 10.

Bizim asıl konumuzu oluşturmaması münasebetiyle bu disiplinleri ve savundukları görüşleri burada uzun uzadıya değinmeyeceğiz. Bunun yerine, bu ekoller içerisinde ortaya konmuş olan ahlâka dair önemli eserlerden bazılarını anmakla yetineceğiz.

İslâm dünyasında ahlâka dair yazılan eserler içerisinde en meşhurları şunlardır: Hâris el-Muhâsibi (781–857)’nin “*er-Riâye li-hukûkillah*”ı, Abdullah İbn Mübarek (736–796)’in “*Kitâbu ’z-Zühd*”ü, İbn Miskeveyh’in “*Tehzîbü’l-Ahlâk*”ı, Nâsıruddin Tûsî’nin “*Ahlâk-ı Nâsırî*”si, İmam Gazâlî’nin “*İhyâ-u Ulûmi’d-Dîn*”i, Adududdin el-Îcî (1281–1355)’nin “*Ahlâk-ı Adudî*”si, Hüseyin Vaiz Kâsifi(ö.1504)’nin “*Ahlâk-ı Muhsinî*”si, Celâlüddin Devvânî (1427–1502)’nin “*Ahlâk-ı Celâlî*”si, Kınalızâde Ali Efendinin “*Ahlâk-ı Alâî*”si¹⁷³

Buraya kadar ahlâkın tarifine, ahlâka dair problemlere, islâm öncesi düşünce Sistemlerindeki ahlâk anlayışına ve İslâm düşüncesinde gelişen ahlâk anlayışına genel hatlarıyla değinmeye çalıştık. Görüldüğü gibi ahlâkçılar tarafından ahlâkın birçok tarifi yapılmıştır. Buna paralel olarak ahlâkın konusu ve alanıyla ilgili de birçok farklı görüşler ortaya atılmıştır. Ahlâkçıların bir kısmı onun konusunu vazifeler ilmi olarak belirtirken, kimisi faziletler ve reziletler ilmi, kimisi de kaideler ilmi olarak ifade etmiştir. Bununla birlikte biz, ilkçağdan beri insanların ahlâk üzerinde düşünüp tartıştığını, ‘iyi’ye ve ‘kötü’ye anlam yüklemeye çalıştıklarını, erdemin, mutluluğun ne olduğunu ve mutluluğa ulaşmanın yollarının neler olduğunu araştırdıklarını görmekteyiz. Öte taraftan İslâm düşüncesinde ahlâka ayrı bir önem verildiğini görmekteyiz. İslâm düşüncesinin iki ana kaynağı olan Kur’ân ve hadislerde ahlâka ayrılan alanın genişliği ve İslâm düşüncesinde yetişen ahlâkçıların ve âlimlerin ahlâk hakkında yazmış oldukları eserlerin fazlalığı da bize bunu göstermektedir.

¹⁷³ Kandemir, s. 54-58.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZALİ’NİN İLİM HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİNİN ONUN AHLAK ANLAYIŞINDAKİ YERİ

3.1 GAZALİ’ DE AHLAK ANLAYIŞI

3.1.1. Gazali’ de Tasavvuf’ un Ahlaka Etkisi

Gazalinin tasavvufla ilgili düşüncelerine burada yer vermeyi uygun bulduk. Çünkü Gazali’ye göre tasavvuf, ahlakın önemli bir sahasını meydana getirir. Gazali,on yıllık toplumdaki uzak yaşam olan uzlet halinin kendisine tarif edilemeyecek, keşfedilemeyecek, şeylere kapı açtığını söyler.¹⁷⁴Gazali,tasavvufu anlatırken, anlatmakla erişilemeyeceğini yaşamak gerektiğini dile getirir.Mutasavvıfların, ulaşmaya çalıştıklarının gayenin öğrenmekle değil de; tat almayla,yaşamayla,durum ve sıfatları değiştirmeye ulaşılacağını söyler.O, bu ilişkiyi “tokluğun ne manaya geldiğini bilmek” ile “tok olmak”veya “sarhoşluğun ne demek olduğunu bilmek” ile “sarhoş olmak”benzetmelerini yaparak anlatır.¹⁷⁵Çünkü Tasavvuf ilminin, kolay bir şekilde bütün insanların anlayabileceği türden bir ilim değildir. Onun içindir ki tasavvufa, kimi kesimler tarafından kuşkuyla bakılır. Gazali, El-Munkız’da tasavvuf erbabını anlatırken,içinde ve dışındaki nurun kaynağını peygamber den aldığını dile getirir. Şöyle ki:

“Şüphe götürmeyecek şekilde anladım ki Mutasavvıflar, Allah yolunu tutan kimselerdir.Onların gidişi gidişlerin en iyisidir.Yolları yolların en doğrusudur.Ahlakları ahlakların en temizidir.Dünyadaki bütün akıllı insanların aklı,hakimlerin hikmeti,şeriatin esarına vakıf olan alimlerin ilmi,onların gidişlerinden,ahlaklarından bir kısmını değiştirmek,daha iyi bir hale getirmek için bir araya gelse buna imkan bulamazlar.onların içlerindeki ve dışlarındaki bütün hareketleri ve durgunluklarını hep nübüvvet ışığından almıştır.”¹⁷⁶

Bu sebeple öğrenmenin okuma ve yazmayla olmadığını, Peygamberlere ve velilere ilahi sırların açıldığını, nefsinin gayretleri, kalbin arınması, zühd hayatının olması, tat alma ile zevk halinin olması gerektiğini ve her şeyden öte de Allah’a olan teveccühle olabileceğini ifade etmiştir.

¹⁷⁴ Gazali, **EL- Munkız** s.63.

¹⁷⁵ Gazali, **EL-Munkız** s.58.

¹⁷⁶ Gazali, **EL-Munkız** ss.63-64.

3.2.2 Gazali' de Ahlak

Çalışmamızın temel amacı, Tasavvufun sisteminin de önemli bir parçası olan ahlak konusunun Gazalinin ilim anlayışı perspektifinde onun eserlerine bunu nasıl yansıttığıdır. Nelerden yararlandığını gözlemlemek ve insandaki ilmin onun ahlakına ne derece etki edip etmediğini araştırmaktır. İmam Gazali ahlakla ilgili görüşlerine birçok eserinde yer vermiştir ancak “İhya” adlı eserinde ahlak konusuna oldukça fazla değinmiştir. İhya’da ahlakı tanımlarken “*Peygamberlerin sıfatı*” “*Sıddıkların en kabul gören ameli gayretlerinin bir meyvesi, imanın yarısı olarak tanımlar.*”¹⁷⁷ Başlangıçta ahlak kelimesinin tarifine uzunca değindik. Gazali, başka bir yerde de:

*“Bilmiş ol ki: İnsanlar güzel ahlakın hakikati üzerinde konuşmuşlar ve ahlak nedir? Diye sormuşlar, fakat hakikati üzerinde durmayıp onun semere ve neticesinden bahsettiler. Bununla beraber bütün neticeyi ortaya koymamışlardır.”*¹⁷⁸ Buna göre Sözlüklerde “hulk” ve “halk” diye kullanılan ahlak kelimesini Gazali, “halk”(yaratık) ve “hulk”(ahlak) kavramlarını insanda birlikte ele alır. Bunlardan “halk” kelimesinden kasıt; kişinin dış tarafı yani görünen zahir tarafını, “hulk” kelimesinden kasıt ise; içi yani batını özelliklerini aksettirmesi, onun yapısal özellikleriyle ilgilidir. Çünkü insan iki şeyden oluşur. Ruh ve beden. “insan, gözüyle görebildiği bir vücuttan, bir de basiret aracılığıyla gördüğü nefis ve ruhtan müteşekkildir. Batını olan ruh, gözle görülen bedenden daha değerlidir. Bunlardan her biri bir şekil ve surete sahiptir. Bunlar çirkin ve güzel olabilmektedir.”¹⁷⁹Gazali, kişinin iç batını özelliklerinin dışarıya aksedeceğini ve dışarıdan bakanlar tarafından görüleceğini ifade etmiş ve bu iki sahayı ilişkilendirip incelemiştir. Gazali, iyi ahlakla ilgili ‘hüsnü’l-huluk’ kötü ahlakla ilgili ‘süü’l-huluk’ ifadelerine yer verir. Kişideki ana dürtülerin bu saydığımız değerler aracılığıyla denge ve düzen oluşturmasıyla iyi ahlak oluşur. Bu dürtülerin akıl ile idare edilmeyip kontrolsüz olarak aşırılıklarından da kötü ahlak oluşur. “*Ahlâk, nefiste yerleşmiş bir şekil ve hey ‘etten ibarettir. Düşünüp taşınmağa lüzum görmeden bütün işler suhulet ve kolaylıkla bundan sadır olur. Akıl ve şeriat bakımından övülen ve güzel sayılan işler bu hey ‘etten meydana gelirse, buna güzel ahlak, şayet kötü işler meydana*

¹⁷⁷Gazali, **İhya** Cilt III, s.113.

¹⁷⁸Gazali, **İhya** Cilt III, s.124.

¹⁷⁹Gazali, **İhya** Cilt III, s.125.

*gelirse ona da çirkin huy denir.*¹⁸⁰” Ahlaki bir eylemin meydana gelebilmesi için, kişinin zorlanmadan, kendiliğinden o eylemi ortaya koyması gerekmektedir. Bir eylemin ahlak konularından biri sayılabilmesi için ilk olarak; huy, mizaç ve karakter anlamında kişinin içinde yer edinmesi ve iyice düşünmeden adeta tabii bir eylem şeklinde meydana gelmesi gerekmektedir.¹⁸¹ Gazali, aynı zamanda ahlak anlayışını ele alırken, Allah’ın insanı en güzel surette yarattıktan sonra, onun ahlakını güzelleştirmesi konusunda kişinin kendi sa’y ve gayretine bıraktığını söyler.¹⁸² Gazalinin bu açıklamasıyla ahlakta irade özgürlüğünü esas alan bir anlayışta olduğunu anlıyoruz. Özgürce yapılmayan bir eylem, ahlaka dayalı veya ahlaktan yoksun olarak da düşünülmemelidir. Ahlakı, insanın nefsinde varolan bir yeti şeklinde açıklayan Gazali, insanda iyiliklerde bulunmanın bir fitrata dönüşebilmesi için de bu davranışın olgunlaşması gerektiğini ifade eder. Bir ahlakal eylemin kişide ortaya çıkmasında dört yerde bir birliktelik gerekmektedir.

- a) İyi ve kötünün işlerin olması,
- b) Bu iyi ve kötü davranışı sergilemeye insanın gücünün iradesinin olması,
- c) Kişinin bu davranışlarının iyi veya kötü olduğunun farkında olması,
- d) Kişinin nefsinde yer alan bir dürtüyle nefsin iyi ve kötülerinden birisine meyil etmesi ve o işin kendisine kolaylaşması.¹⁸³ Gazali, eserlerin de hüsnü ahlakı pek çok şekilde tanımlar. Güzel ahlak, güler yüzlü olmak, cömert olmak, insanlara sıkıntı vermemek, zorluklara sabretmek, bütün insanlara karşı şefkatle davranmak, az konuşup çok iş yapmak, yapılan bir işten karşılık beklememek, iffetli olmak, şefkatli olmak, yumuşak kalpli olmak uyum içinde olman, haramdan uzak durmak, helalin peşinde olmak, çocuklarına cömertçe nafakalarını vermek ve Allah’tan başka bir amacının onun rızasından başka maksadının olmaması olarak ele alır.¹⁸⁴ Görüldüğü gibi Gazali, hayatın her safhasında ahlakı temel alan bir düşünce sistemi oluşturmuştur. Ve bu düşünce sisteminde ahlakı 4 temel haslet kimin üzerinde tam anlamıyla toplanırsa o kişinin mutlak manada güzel huylu olduğunu söyler.

¹⁸⁰ Gazali, **İhya**, Cilt III, s.125.

¹⁸¹ Gazali, **İhya**, Cilt III, s.127.

¹⁸² Gazali, **İhya**, Cilt III, s.113.

¹⁸³ Gazali, **İhya**, Cilt III, s.125.

¹⁸⁴ Gazali, **İhya**, Cilt III, ss.160.

Değerlendirir. Bunlar: hikmet (ilim) şecaat (yiğitlik), iffet ve adalettir. Bu kavramlardan her biri iki zıt kutbun orta noktasıdır.¹⁸⁵

Ahlakın Değişebilir Olması

Gazali, tembelliği kendisine huy edinenler, mücadele ile nefisini terbiye etmeyi zor görenlerin, ortaya attığı ahlakın değişmezliğini insanın fiziksel özelliklerine benzetirler. Yani yaratılışından uzununu kısa, kısayı uzun, çirkini güzel, güzeli çirkin yapmak imkânı olmadığından dolayı ahlakta değişmez diyenler yanılmışlardır. Ahlakı terbiye etmek mümkündür. Çünkü o vakit vaz edilenler, söylenen nasihatler boşa gitmiş olacaktı. Peygamberin insanlığın ahlakını güzelleştirmesi adına söylediklerinin bir değeri kalmayacaktı. Hayvanları bile terbiye etmek mümkünken insan için bu nasıl akla gelir.¹⁸⁶

3.2.3. Ahlaki Değerler

Gazali'ye göre, normalde kişinin eylemleri iyi ya da kötü değildir. Zira iyi veya kötü olma eğilimi, davranışın bizatihi zatında değil, yönelmiş olduğu gaye veya neticededir. Bu durumdan dolayı Gazali'nin anlayışında, ana ölçüt, Kur'an ve sünnete uygunluk göstermesidir. Kaynağı her ne olursa olsun, İyi ve güzelde bu ölçülere uygun olanlar onay görür; uygun olmayanlar Gazali'ye göre boşuna uğraşlar olarak nitelendirilir. Buradan anlaşılan şudur ki Gazali'nin değerlere kaynaklık etmesi açısından insanda oluşan ilmin temel gayesi, Allah'ı bilmektir.¹⁸⁷ Bu manada değerlere kaynaklık eden şey ilahidir. Çünkü Gazali İhya'da "*İlmi çoğaldığı halde ahlakı düzelmeyen, Allah'a uzaklıktan başka bir şey elde edemez.*"¹⁸⁸ Gazali, burada ahlakın ölçüsünün faydalı olanı öğrenmek olduğunu, onunda marifet olduğunu ifade eder. Gazali, Ahlaki değeri '*fazilet*' kavramıyla açıklar.¹⁸⁹ Gazali'ye göre fazilet, insanda varolan güdülere belirli bir dengede tutan ve insanı bu doğrultuda bir hayata yönlendirmek için temel dayanak noktasıdır.¹⁹⁰ Ahlaki değerse 'doğru' ya da 'yanlış' dediğimiz davranışlarımızın 'iyi' ya da 'kötü' diye anlaşılmasıdır. Mesela "yalan

¹⁸⁵ Gazali, **İhya**, Cilt III, s.126.

¹⁸⁶ Gazali, **İhya**, Cilt III, ss.129-130.

¹⁸⁷ Gazâlî, **İhyâ** Cilt 1, s.133.

¹⁸⁸ Gazâlî, **İhyâ** Cilt 1, s.151.

¹⁸⁹ Gazali, **İhya**, Cilt III, s.127.

¹⁹⁰ Çağrııcı, **İslam düşüncesinde Ahlak**, s.187.

söylemek” davranışı nasıldır?’ sualine cevaplayan 'kötüdür' yanıtı, ahlaki bir değerlendirmedir.¹⁹¹ Gazali İhya da ahlaksal değerlerle bezenmiş bir kişinin portresini resmeder.¹⁹² Onun resmettiği bu şahsiyet, bidayetini daha başlarında bulunan ve dini kabul etmeden önce ahlaki değerleri benimseyen bir zattır. Kişiyi, öbür canlılardan ayıran alanlardan biri de ahlaka dayanmış bir hayat oluşturma, bu noktada çaba sarf etme ve neticesinde de ahlaka sahip bir cemiyet meydana getirmedir. Zira Gazali'ye göre kişi, duyuları, aklı, ruhu ve düşünceleriyle diğer varlıklara benzer nitelikte özellik göstermesine karşın ,diğer bir hayli özellikleriyle de diğer varlıklardan ayrılır. Kişi , inanma bağlamında gerçekle gerçek olmayanı; ifadede doğruyla yanlış; davranışlar bağlamında ise iyiyle kötüyü birbirinden ayırt ederek insani huylarını geliştirmeye çalışır. Kişi , isteklerini, kanaat, iffet ve zühdle dengede tutmaya; gazabını da yiğitlik ve cesaretlilik sınırında tutmaya çabalar. Zira onun, hem kendini ve diğer varlıkları bilmeye yeteneği vardır hem de bu yeteneklerini geliştirmeye kabiliyeti vardır.¹⁹³ Kişinin bu yönleri, ahlaki anlamda yükselmesine veya alçalmasına çift yönlü bir alanı oluşturur. Gazali şöyle der: Cimri olmak veya cömert olmak iki zıt değer eşittir.insanın yaratılışında cimri olmaya da cömert olmaya da kabiliyeti vardır.¹⁹⁴ İnsan doğasında zaten mevcut bulunur. Bunda doğal bir netice olarak insanın ahlaksızlığı sonradan öğrendiği fakat bu sonradan öğrenilen ahlaksızlıktan kurtulma ve de aksi yönde bir hayatı devam ettirme yetisine de kendinde barındırır.¹⁹⁵ Gazali Mizanu'l-Amel adlı yapıtında insanın saadet içine bir hayatı sürdürmesi için ilim ve ahlak değerlerinin her birisini bir bütün halinde değerlendirmesi gerektiğini söyler. Düşüncesini bir etap öteye götürerek bu üç değer, bilgi-uygulama-ahlak değerinin kişiyi melekler seviyesinde aynılaştıracağını söyler.¹⁹⁶ Ahlaki değerlerin ortaya çıkmasını da dürtülerin ve aklın arasında kalpte oluşan mücadeleyle açıklamaya çalışır. Kişi, yaşamı boyunca kalbinde oluşan mücadeleyi devam ettirir ve bu çetin mücadeleyi kazanması ya da kaybetmesi bütünüyle kişinin güdülleri karşısında ahlaki değerleri ne ölçüde kullanıp kullanmadığıyla ölçülür ve bu düzlemde değişken olabilir.

¹⁹¹ H. Erdem, **Ahlak Felsefesi**, Konya: Hü-Er Yayın. 2003 s. 41.

¹⁹² Gazali, **İhya**, Cilt III ss.60-69.

¹⁹³ Gazali, **İhya**, Cilt III.

¹⁹⁴ Gazali, **İhya**, Cilt III s.126.

¹⁹⁵ Gazali, **İhya**, Cilt III s.130.

¹⁹⁶ Gazali, **Mizanu'l-Amel** ss.169-171.

3.2.3.1. Ahlaki Değerlerin Kaynakları

Gazali, insanın davranışlarının temelinde insan doğasında bulunan ve insandan ayrı düşünülmesi mümkün olmayan, sadece eğitimle sınırlandırılabilen kimi güdülerin olduğunu söyler. Bu güdülerden doğan istekler, insanın birçok davranışına şekil verir. Bununla beraber bir kısım psikolojik süreçler sonucunda davranışlar şekil alır. İnsanın davranışlarını birden fazla içten ve dıştan etkilerin ortak olan katkılarıyla lakin bütün bir yapıyla ele alan Gazali, insan davranışlarında yaratılış gereği hata yapabilir. Fikir, talep, meyl, güdü, ilim, irade, seçme özgürlüğü ve davranış gibi süreçlerden geçerek oluşan insan davranışlarının her aşaması, içsel mücadele ve çarpışmalardan meydana gelir. “Kötülük işledikten sonra iyiliğe yönelmek de insanlara mahsus ve onlar için zaruridir.¹⁹⁷ Bu mücadele, dürtüler ile ahlaki değerler arasındadır. Gazali insanın psikolojisini incelerken bu içsel çatışma ve bu çatışmaların sonucunda oluşan ahlaksal veya ahlaksal olmayan davranışların sınırları içerisinde incelemeye çalışmıştır.¹⁹⁸ İnsandaki gazap, aşağılama, kötülüğe yönelme, büyüklük taslama, üstün olma hevesi, yüce değerlere erişme, yeme, içme, cinsel tatmine ulaşma gibi hemen hemen bütün davranışların asıl kaynağı bu dürtü ve güdüler, insan davranışlarına ya birinci dereceden etki eder ya da yönlendirirken mutlak etki eder.¹⁹⁹ Aynı şekilde insanın şehvet kuvvetine itibar etmesiyle beraber; utanmaması, çirkin tabiatlı olması, hırs, gösteriş, soytarıklık, hakirlik ve benzer kötü hasletler ortaya çıkar.²⁰⁰ İnsanın eylemlerinde nasıl davrandığı ve ne zaman ahlaki olduğu tartışması bir yöne Gazali, ahlaki davranışın başlangıç noktası olarak birtakım ölçütler ortaya koyar. Gazali’ye göre bir davranışın ahlaklı sayılabilmesi için; insanın bu minvalde bir bilinç sahibi olması gerekir. Aksini yapma olasılığı varken bile onu seçmeyi istemesi, yani iradesininin hakkını vermesi, bu minvalde yapabilecek güce ve iradeye sahip olması ve gösterilen davranışın uzunca sürecek tekrarlarla pekiştirilerek davranış basamağından alışkanlık basamağına geçerek insana içsel bir mutluluk getirmesi gibi etmenlerle oluşur.²⁰¹ O zaman erdem dediğimiz ahlaki değer yargılarının bireyin kendisine mal olması onun bu esasları hayatına taşımasıyla doğru oranla olmak

¹⁹⁷ Gazali, **İhya** Cilt IV ss.6-8.

¹⁹⁸ Çağrıcı s.188.

¹⁹⁹ Gazali, **İhya**, Cilt III, s.26.

²⁰⁰ Gazali, **İhya**, Cilt III s.26.

²⁰¹ Gazali, **İhya**, Cilt III s.125.

durumundadır. İnsanın ruhsal yapısını parlak bir aynayla özdeşleştiren Gazali, kötü ahlaki “*kara duman*” ve karanlık, güzel ahlakıysa aydınlık ve “*nur*” kelimeleriyle nitelendirir.²⁰² Bu şeylerin yoğunluklarına bağlı bulunarak insan, faziletleri ve reziletleri davranış haline getirir.²⁰³ Ahlaki değerlerin Gazali için üç önemli temel dayanağı vardır. Bunlar: 'tahayyül', 'şehvet' ve 'öfke' kuvvetleridir. İnsandaki iyi ve kötü düşüncesinin meydana çıkmasını tahayyül gücü olarak ele alan Gazali, temel olan şehvetin ya da bedeni dürtülerin ahlaki değerleri kavrama noktasında en tesirli kaynak olduğuna da değinir. Bu şekilde dürtülerin esiri haline gelmenin insanı yıkıma sürükleyeceğini, yalnız yine bu dürtülerin aklın kontrolü altında olmasıyla da insan için fevkalade yararların oluşacağını ifade eder. Aynı tarza “gazap” kuvveti de tıpkı şehvette olan gibi insan davranışlarında saldırgan olmanın temelini oluşturan dürtüdür.²⁰⁴ İnsan davranışlarının temelinde bulunan bu dürtülerden bütünüyle sıyrılmamanın mümkün olamayacağını anlatan Gazali, bu dürtülerin ve güdülerin yok edilmesinden ziyade, insan faydasına kullanılabilir biçimde dengelenmesine değinir.²⁰⁵ İşte bu dengeleme, temel ahlaki değerlerin elde edilmesiyle mümkündür. Temel ahlaki değer olan, hem temel birer değer hem de diğer ahlaki değerlerin oluşmasına olanak sağlayan aracı değerler olan Adalet, şecaat, iffet ve hikmet gibi değerlerdir.²⁰⁶ Gazali'ye göre ahlaki değerlerin ele alınış şekli şöyledir: Önce bilgi, sonra duygu ve davranış sıralamasıyla başlar. Bu bağlamda ilk olarak kalpte başlangıç olan ve iç bir arındırmayı lüzumlu bulan bir eğitim perspektifiyle ahlaki değerlerin fertte oluşması ile sağlanabilir.

3.2.3.2. Ahlaki Erdemlerin İlme Etkisi

1. Hikmetin kaynaklık ettiği ahlaki erdemler

1. Akıllı olmak (hüsn-ü tedbir)
2. Zihnin etkin ve uyanık durması (cevdetu'z-zihn)
3. Bakış ve anlayışın net olması (nekayatü'r-re'y)
4. Dosdoğru bir değerlendirmede bulunmak (sevabu'z-zan)

²⁰² Gazali, *İhya*, Cilt III, ss.26-27.

²⁰³ Gazali, *İhya*, Cilt III s.33.

²⁰⁴ Gazali, *İhya*, Cilt III s.26.

²⁰⁵ Gazali, *İhya* Cilt, III s.128.

²⁰⁶ Gazali, *İhya*, Cilt III s.127.

II. Şecaatin kaynaklık ettiği ahlaki erdemler

1. Eli açıklık (kerem)
2. Kendine güven (necde)
3. Sabır (ihtimal)
4. Yumuşak huyluluk (hilm)
5. Sebat göstermek (sebat)
6. Asillik (nubl)
7. Yiğitlik (sehame)
8. Duruşta kendine güven (vakar)

III. İffetin kaynaklık ettiği ahlaki erdemler

1. Edep (hayâ)
2. Utanma (hacel)
3. Affedici ve bağışlayıcı olma (müsamaha)
4. Sabr etme (sabr)
5. Eli açıklık (seha)
6. Doğru karar verme (hüsnü't-takdir)
7. Kendini kontrol (intizam)
8. Kanaatkâr olmak (kana'a)
9. Yardımsever olmak (müsa'ade)
10. Haksızlığa karşı direniş gösterme²⁰⁷

3.2.3.3. Hikmet ve İlim

Hikmetin alt dallarını yukarı kısımda kısaca belirttik. Gazali, erdemleri anlatmaya hikmetten başlar. Gazali'ye göre; *“Hikmet, bir hal ve keyfiyettir ki, ihtiyarımızla yaptığımız işlerimizde doğruyu yanlıştan onunla ayırd ederiz.”*²⁰⁸ Gazali için akıl, ilim ve kutsal kitabımız Kuran' da bir hikmettir, ayrıca Gazali, peygamberimizin bize miras olarak bıraktığı altın gümüş değil onun bize bıraktığı mirası, ilim ve hikmettir der.²⁰⁹ Öbür taraftan da O, hikmet denen değer ne şekilde oluştuğunu sorgulamaktadır. Ona bakılırsa, insanın öğrenmekle

²⁰⁷ Gazali, Mizan, ss 264-273.

²⁰⁸ Gazali, **İhya**, Cilt III s.127.

²⁰⁹ Gazali, **İhya** Cilt IV s.96.

yapamayacağı, anlayamayacağı şeyleri ulaşabilmesi için, kalp dinginliği ve fikir berraklığı ile ince bir tefekküre dalması neticesinde, mutlak insanda hikmetin ışığı aydınlanmış olur.²¹⁰ Gazali, bir örnekle hikmetin nasıl bir erdem olduğunu anlatır: Ona göre, iki alem vardır şahadet denilen şahit olunan âlem bir de melekut adıyla ulular âlemi mevcuttur. Aynen böyle bir değer ölçüsü İnsanlar için de geçerlidir .Bütün insanlar bu değer ölçülerine göre; ayrı ayrı konumlara vardır. Işığın derece derece yükselmesi ve kendine özgü bir yapıya erişmesi insanlarda da mevzubahistir. İnsanda bunun oluşması için bir yanı ilme, diğer yanı akılla şekillenen ve bunların sıhhatli bir biçimde çalışmasıyla oluşan hikmete bağımlıdır. Vücudun gıdası nasıl yemekse,kalbin ve ruhun gıdası da ilim ve hikmettir.²¹¹ Gazali'nin ruhun erdemi diye bahsettiği hikmeti Mizan'da iki kısma ayırdığını görürüz: Ameli hikmet ve nazari hikmet. Nazari Hikmet; zaman ve mekâna göre değişiklik göstermeyen sabit bilgilerdir. Allah'ın meleklerine, peygamberlerine ve buradaki mükemmel varlığın hiç şüphesiz mutlak Allah olduğudur. Bir kişi her şeyi bilse de yalnız Allah'ı bilmez ise, o kişiye hikmet ehli kişi diye söylenemez insanda Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmanın nasıl oluştuğu da ancak Allah'ı tanımakla mümkün olacaktır. Gazali bundan dolayı nazari hikmeti, gerçek hikmet olarak görür.²¹² Ameli hikmete ise Gazali, bunun mecazi bir hikmet olduğunu gerçek hikmet olmadığını nazari hikmetin tersine sabit kalmaktan uzak olacağını, farklılık gösterebileceğini ve bunu ruhun iradi bir biçimde meydana getirdiği davranışlarda iyiyi, veya kötüyü ayırt etmesine öncülük eden akıl olduğunu dile getirir. Ve insan bu akıl yardımıyla hem kendisini idare etmeye çalışır hem de çevresiyle ilişki kurmaya çalışır.²¹³ Gazali de faziletleri orta yolu bulma halidir diye tanımlar.Ahlakta da aranan ölçünün orta olduğunu, kalbin kemal seviyede olması için her iki taraftandan da uzak durması gerektiğini söyler.²¹⁴ Ve bunun için Gazali Hikmeti tanımlarken; iki uç nokta arasındaki orta nokta der, bu uç noktalar ise hilebazlık ve ahmaklıktır. Bu yönde olmasıyla da ameli hikmeti insandaki ruhun erdemidir diye tanımlar.²¹⁵Gazali'nin erdemi orta nokta diye adlandırması Aristo'nun Nikomakhosa Etik adlı eserinde erdemi, iki aşırı uçlar arasındaki orta nokta olarak

²¹⁰ Gazali, **İhya**, Cilt I, s.101.

²¹¹ Gazali, **İhya**, Cilt I, s.25

²¹² Gazali, **Mizan**, s. 153.

²¹³ Gazali, **Mizan**, s. 153.

²¹⁴ Gazali, **İhya**, Cilt III s.134

²¹⁵ Gazali, **Mizan**, s. 154.

adlandırmasıyla benzerlik göstermekle birlikte döneminden selefi olan İbn-i Sina olsun veya Miskeveyh olsun ameli hikmeti iki uç nokta arasındaki orta nokta olarak tanımlamalarıyla²¹⁶ Bu husustaki görüşleriyle Gazali, onların görüşlerine benzer görüşler sergilemiştir. İyi ve kötü ayrımı yapan ve iyi olma yolunda bir hayat süren kişi, hikmeti bir değer olarak oluşturmuştur. Çünkü bu değer, bireyin hayatında dengeli ve tutarlıysa bireyin hayatında davranışları gözle görülür şekilde değişir. Kendini ve gelecek yaşamını değerlendirirken; sağlıklı, kararlarını verirken dengeli, tutarlı bir davranış şekli vb. şekilde düşünür. Faal bir biçimde çalışan düşünme gücüyle kavradıklarını benimseyerek yaşamına geçirir.²¹⁷İlmin önemi ise insanı bu seviyeye getirmesidir. İlim sayesinde elde edilen bu neticelere *hikmet* adı verilir.²¹⁸

Bakara suresinde bildirilen; “*Kendisine hikmet verilen kimseye büyük ve çok hayırlar verilmiştir.*²¹⁹” Gazali, hikmetin, öneminden bahsederken ilim ve akıl verilerini kullanan hikmet, insanda denge ögesi oluşturmuştur. Bundan dolayı da kişi, şahsiyetinde bulunan yıkıma sebep olan ve aşırı güdülerinden sıyrılarak onların ılımlı bir biçimde devam etmesini sağlar. Bu yönelimle kendine bir hayat çizgisi belirler. İfrattan ve tefritten uzak kalma, orta yolu tuturma yolunda bir hayat çizer kendisine. Hikmetin değerli ve öncelikli bir konumda olmasına sebep olan onu yükselten işler olmasına fırsat veren şey ise ilim ve akıldır.

3.2.3.4. Şecaat (Cesaret) ve İlim

Gazali, şecati yani cesareti şöyle tanımlar: “*Korkaklık ile saldırganlık arasında orta bir yoldur.*²²⁰” Şecaat, insandaki saldırgan olma (gadap, öfkelenme) güdüsünün dengeleyici unsuru olan, onun iyileşme yönündeki en önemli ilacıdır. Gazali’ye göre, insanlığın bütününün tabiatında bulunan ve bir biçimde meydana çıkıp kendisini ifade etmesi elzem olan, saldırgan olma güdüsünün, eğitilerek insanda ahlaki davranışa sebep olacağını belirtir. Gazali, ihya da “*Gazap kuvvetinin güzellik ve itidali, şecaattir.*²²¹ Bu düşüncesini şecaatin akla uygunluğu, gazap kuvvetinin nasıl olduğuyla

²¹⁶ İbn-i Miskeveyh, *Tezhibül Ahlak*, ss. 30–35.

²¹⁷ Gazali, *İhya*, III, s.67

²¹⁸ Gazali, *İhya*, Cilt III s.126

²¹⁹ Gazali, *İhya*, Cilt III s.126

²²⁰ Gazali, *İhya*, Cilt III s.134.

²²¹ Gazali, *İhya*, Cilt III s.127.

ilgilidir. Eğer gazap kuvveti, mutedil bir seviyede olursa fazilet halini alacağını açıklar. İnsanın şecaat hususunda da dengeyi bozup aşırıya kaçması sonucunda da bazı olumsuz davranışların ortaya çıktığını görürüz.” Büyüklenme, kibir, hiddetli olma, alçalma, üzüntülü hal, bayağılık ve kendini değersiz görme gibi bu değerin eksikliğinden veya aşırılığında kaynaklanan sonuçlarındandır.²²² Aklın aktifleştirilmesi halinde ise; aşırılıklar gerçekleşmez ve engellenir. Gazali, insanda şecaatin etkili olmasının yerini, kişinin nefsinde kendisiyle olan mücadelesinde görür. Çünkü saldırgan olma dürtüsünün insanın fitratından bütünüyle çıkarılması veya yok edilmesi imkân dâhilinde değildir. Gazali, “şecaat kuvveti için makbul bir ahlaktır der.”²²³ Layıkıyla yerine getirilen Bu davranışın kişiye iyilikler ve güzellik getireceği muhakkaktır.

3.2.3.5. İffet ve İlim

“İffet, demek şehveti akıl ve şeriat kuvvetleri ile terbiye etmek demektir.”²²⁴ Gazali iffeti değerlendirirken diğer faziletler gibi iffeti, nefsin iki reziletinin orta noktası olarak değerlendirir. Gazali, İhya’da iffetten bahsederken, insanı gayesine ulaştıracak vesilelerden en önemlisi, nefsin faziletleridir. Nefsin faziletlerinin neticesiyse, iman ve güzel ahlaktır. Güzel ahlakın neticesi ise, şehvet ve gadabı terk etmekle olur ve buna da iffet denir.²²⁵ Gazali, iffeti, çok yemek ve cinsel münasebete düşkünlük olarak söyler. Gazali, yemek yemeğe ve cinsi münasebete karşı insan nefsinin eğitilmesi gerektiğini, kişinin eğitiminde önceliğin bu olması gerektiğini niteler.²²⁶ Kişinin bedensel ihtiyaçları, birtakım istekleri beraberinde getirir. Ve insanı, bu istikamette bir davranışa doğru meyl ettirirler. Bedensel ihtiyaçlar, ilk etapta birinci dereceden bir öneme sahiptir. Çünkü kişinin bedeni varlık olarak algılanmasında bedensel ihtiyaçlar önemlidir. Bunların, elverişli ve yasal bir biçimde karşılanması; insanın sıhhatli bir bedene sahip olması için, önemlidir. Buralarda aşırıya gidilmesi de öbür aşırılıklar kadar kötü sonuçlara sebep olur. Mütefekkirimiz, bu tarz güdülerin bir amaç değil de kişinin hayatını kolaylaştıran vasıtalar olması

²²² Gazali, İhya, Cilt III, s.68.

²²³ Gazali, İhya, Cilt III, s.128.

²²⁴ Gazali, İhya, Cilt III, s.127.

²²⁵ Gazali, İhya, Cilt IV ss.193-194.

²²⁶ Gazali, İhya, Cilt III s.222.

gerektiğini dile getirerek bu haldeki ölçünün nasıl olması gerektiğini de belirlemiştir. Yani kişi hayatını idame ettirecek ölçüde yemeli kendisini yorgun düşürmeyecek kadar uyumalı ve de neslin devamını sağlamak adına da yasal yollardan bir aile kurmalıdır. Bu ölçülerin sıhhatli bir biçimde oluşması halinde kişide iffetin gerçekleşebileceğini vurgular. Bir kez iffet, sıhhatli biçimde dengelendiğinde; kendisinden eli açıklık, edep, sabır, hoşgörü, azla yetinme, sulh, yardım ve zarafet gibi temel ahlaki değerler meydana gelir.²²⁷Ve bunlara kaynak teşkil eder. Sıhhatli bir biçimde dengelenmediği zaman da insanda aşırılıkları tetikler. Bunlar; aşırı yemek, riyakârlık, edepsizlik, utanmazlık, başkalarının felaketine sevinmek, küfürbaz olmak ve gurur vb. kötü huylar meydana çıkar.²²⁸Gazali, Allah'a yaklaştıracak ve nefsin kendine has faziletlerini dörde ayırır bunlardan biri de iffettir der.²²⁹ Gazali, nefsimizle mücadele ederken, iffeti kazanmada bize yardım eden kuvvetlerin başında hiç şüphesiz ilim ve idrak kuvvetini söyler.²³⁰ Netice de iffet, sonsuz saadete ulaşma ve insanın olgunluk kazanmasında mutlak surette olması gereken bir erdemdir. Çünkü kişi, edepli olması ve iffeti nispetinde diğer canlılardan ayrılır. Böyle olması onun kemal seviyeye ulaşması için önemli katkı sağlayan bir adımdır. Bu değer eğitildiğinde ise; ilim sahibi bir kişiliğin meydana geleceğini belirtilir. Bundan dolayı iffetinin ve şecaatin, adalet ilkesiyle denge oluşturması ve düzen oluşturması gerekir.

3.2.3.6. Adalet ve İlim

Adâlet, aklın çoğalmasından doğar. Aklın çok olması ve olgunluğu, işlere olduğu şekliyle bakmak, özüne ulaşmak ve sadece dış ile yetinmemektir.²³¹Adalet, “muamele ve karar verirken doğru olmak, hakka göre karar vermek, eşit davranmak” gibi manalara gelen mastar bir isimdir.²³² Gazali, Adalet tanımlamasını şu şekilde yapar: Şehvet gücü ve öfke gücünü içinde barındıran ruh, akıl gücünün de aracılığıyla kontrol altında tutulup, bu iki duygunun birbirleriyle uyumlu bir biçimde hareket

²²⁷ Gazali, **İhya**, Cilt III, s.67.

²²⁸ Gazali, **İhya**, Cilt III, ss.67-68.

²²⁹ Gazali, **İhya**, Cilt IV s.194.

²³⁰ Gazali, **İhya**, Cilt III s.15.

²³¹ Gazali, **Kimya-ı Saadet** Cilt 1 s.376 çev. Faruk Meyan, Bedir Yayınevi, İstanbul.1989

²³² Çağrııcı, Mustafa, **“Adâlet” mad**, DİA İstanbul, 1988, C. I, s. 341.

etmesi sonucu oluşan ruh haline adalet denir.²³³ Bu hususiyetinden dolayı Gazali, adaleti; aynı zamanda tek başına bir erdem, aynı zamanda da bütün erdemlerin topyekûnu olarak değerlendirir. Diğer bir bakıma da adalet, öbür üç erdemın başı olma derecesindedir.²³⁴ Gazali, Adaleti Allah'a yakınlaştıracak faziletlerden biri olarak görür. Adaletin yeri kalptir der.²³⁵ Adalet yok olunca ortada taraf olarak bir şey kalmaz. "Ortada tek şey kalır o da zulümdür."²³⁶ Eğer adalet denilince düzen ve uyum akla geliyorsa adaletsizlik de bütünüyle düzensizliktir. Adalet, kişideki bütün güçlerin, kendi hudutları içinde olması ve sahasını aşmama kaydıyla belirli bir sistem süresince vazifelerini ifa etmeleridir. Bu güçlerin kendi arasında bir istikrar oluşturarak bu istikrarı insanın saadeti için kullanma ve yine bu amaç doğrultusunda hizmet ettirmesinin sağlanmasıdır. Âdemoğlu yaşadığı müddetçe onun bedensel ihtiyaçları ile saldırgan olma güduları (öfke) tükenmez. Dünyaya olan bağımlılığı ve kimi ahlaki değerleri de etkisi kaybolmaz. Bu güdülerin etkisinin kaybolması kaldırılması ve insan doğasından çıkarılması mümkün değildir. Zira insanda şehvetin olması onun yararına olan bir dürtüdür, şayet yeme şevki kesilirse insan var olmaz; cinsel şevk biterse, neslin devamı sonlanır. Eğer öfke olmazsa, insan karşına çıkan tehlikelere karşı koyamaz, kendini savunamazsa da yok olmakla sınanır. Şayet bu güdüler kişide varlık bulursa; insanın asıl amacı onları eğitmek suretiyle normal bir düzeyde tutmaktır. Gazali, adaleti, güdülerin aklın kontrolü altına verilip hikmetin olduğu yöne sürüklenmesi biçiminde değerlendirir.²³⁷ Bu vaziyeti daha iyi anlaşılması için Kimya'da şu misalle izah eder:

*"Gazap av köpeği, şehvet at, akıl süvari gibidir. Zira at bazen serkeşlik, huysuzluk yapar. Bazen de uslu olur. Köpek bazen alışkın olur, bazen de yaratılışı şeklinde olur. Köpek alışkın ve at terbiye edilmiş olmayınca atın üstündeki süvari, avı yakalamak ümidinde olmaz. Bilakis köpek kendisine saldırır ve at kendisini yere atar korkusuyla helak olacağını düşünür. İşte adaletin manası bu ikisini akıl ve dine itaat ettirmektir. Bazen şehveti gazaba saldırtıp serkeşliğini kırmalı, bazen de gazabı şehvete musallat edip arzularını frenlemelidir."*²³⁸

Anladığımız üzere adalet, Gazali için diğer bütün güdüler üzerinde bir denetleme sistemi görevi görür. Bu süreçte akıl ve aklın yön çizmesiyle kişideki hikmetin meydana geliş şeklini belirli bir sıraya göre ve sistem içinde tetkik eder.

²³³ Gazali, **Kimya-ı Saadet** Cilt II s.386.

²³⁴ Gazali, **İhya**, Cilt III s.126.

²³⁵ Gazali, **İhya** Cilt IV s.194.

²³⁶ Gazali, **İhya**, Cilt III s.127.

²³⁷ Gazali, **İhya**, Cilt III s.126.

²³⁸ Gazali, **Kimya**, II, s.386.

Gazali'ye göre, adaleti ayakta tutan kuvvet, itidal ve nefis kuvvetidir.²³⁹ Mütefekkirimiz için adaletin bu ölçüde önemli olmasının temel nedeni olarak da, kişinin kemalatına (olgunluğuna) belirti olduğudur. Zira ruhun tüm güçlerini bir arada tutan bir sistem içinde çalışmasını sağlayan yegâne erdemdir adalet. Sonuç olarak insanın asıl gayesi bu erdemleri elde etmeye çalışarak, sonsuz mutluluğa erişmektir. Gazali, eseri İhya'da eksiksiz olarak bütün bu erdemleri zatında toplamış tek yetkin insan Resul-ü Ekrem (s.a.v.) Efendimizdir der.²⁴⁰ Toplumdaki diğer insanların da bu faziletlere erişmeleri nispetinde peygambere yakınlaşabilir ve olgunlaşabilirler.

3.2.4. Nefsin Ahlaka Ulaşmada Faziletleri ve İlim

3.2.4.1. Riyazat Ve Mücahede

Gazâlî, güzel ahlâk için yöntem olarak “riyazat ve mücahede”yi tavsiye eder. Riyazat ve mücahede, “Kişinin, nefsinde doğal halini buluncaya kadar uygun, yararlı işleri yapmakta nefsinin zorlamasıdır.”²⁴¹ İnsanın nefsiyle olan bu durum; kalbiyle azalar arasındaki ilişkinin sonucunda oluşur. Bu da demek oluyor ki ruh ile beden arasındaki münasebetten ortaya çıkar. Zira kişinin kalbine tesir eden bütün sıfatlar, kendisini azalarda da gösterir. Aynı zamanda kişide bulunan azalar da kalple uyumlu devinimde giderler. Azaların oluşturdukları her davranış, kalbe tesir eder. Kalbin bütün azalara, bütün azaların da kalbe etkisi sürekli aktarılır durur.²⁴² Gazâlî bunları şu misalle izah eder: “Kâtipliğe, heves eden bir kimsenin, fitri olarak kalbinde kâtip olabilme sıfatı bulunur. Ama amelde kâtiplik yapması için tek çaresi, bir kâtibin yaptığı gibi yapıp, yazmaya uzunca bir süre devam etmektir. Bu yazının bir hikâyesidir. Kendini çabasıyla cebri bir şekilde kendisini kâtibe benzetir. Sonrasında buna devamı sebebiyle kâtiplik kendisinde yerleşik hal alır ve ilk etapta cebren oluşan kâtiplik, sonrasında fitri bir durum olarak kendisinde ortaya çıkar. Demek oluyor ki adamın yazısını güzel hale getiren, tekrar yazdığı güzel yazıdır, ama birinci olan, cebriydi. Bu cebirden kalbine bir yapıt ilhamı geldi. Sonrasında da kalpten azalara doğru iniş yapar ve kendi tabii olarak güzelce yazı yazmaya başlamış oldu. Fıkıhçı

²³⁹ Gazali, **İhya** Cilt IV s.765.

²⁴⁰ Gazali, **İhya**, Cilt III s.128.

²⁴¹ Gazâlî, **İhyâ**, Cilt. III, s. 137.

²⁴² Gazâlî, **İhyâ**, Cilt. III, s. 137.

olma niyetinde olan da tıpkı böyle davranır. Fakih olmak için fıkıhçıların davrandıkları gibi fikhî tekrarlayacaktır. Bundan dolayı da kalbine fikhın sıfatı yerleşip fakih olmaya aday olacaktır. Bununla birlikte; eli açık, iffetli, yumuşak ve tevazu sahibi olmak isteyen kimse, bu halleri ve davranışları kendisinde tabiat halini alıncaya kadar, ilk etapta kendini zorlama tarzıyla devamlı tekrar etmelidir, yegâne devası bunu sürdürmesinde devam ettirmesindedir.²⁴³ ”Zira Gazali için, güzel ahlâka ulaşmak için üç yol vardır: (I) Fıtrat, (huy) (II) Alışkanlık (itiyat) (III) Öğrenmek.²⁴⁴ Gazâlî için bu üç yöntemi kendisinde barındıran kişinin olgunluğa ermiş, faziletin zirvesindedir.²⁴⁵ Gazâlî, riyazet ve mücahede yöntemini ele alırken temel aldığı şeyi alışkanlıkla ilişkilendirir. Alışkanlık (itiyat) ile bu ilişkiyi aşağıdaki misalle açıklar: “Kişi, mücahede ve riyazetle ahlâkın lüzumunu istenilen amellere nefsinı yönlendirir. Örneğin, eli açık olma niyeti olan kişi için bunun ilacı, infak etmeye kendisini mecbur etmesidir. Mecbur ede ede bu durum kendisinde tabiat halini alır ve sonunda cömert bir insan olma yolunda olur kolay bir biçimde elindekini paylaşır duruma gelir. Bununla birlikte alçakgönüllü olma niyetinde olan kimse de, bu huy kendisinde tabii hale gelesiye kadar, tevazu davranışlarına kendisini mecbur etmelidir, sonunda alçakgönüllü bir kişi halini alır. Şer’i ölçüde geçerli olan tüm güzel huylar, bu biçim mücahede sebebiyle gerçekleştirilmesi mümkündür.²⁴⁶ Gazali için kişinin yapmış olduğu iyilikler; ona haz veriyor ve bundan haz alıyorsa, bu onun güzel ahlâkının olgunluk seviyesinin bir göstergesidir. Güzel ahlakın insan hayatına getirdiği mükemmellik, kişinin yaptığı iyiliklerden mutlu olması ve lezzet almasıdır. İhtiyaç sahipleri için verdiklerinden ruhi bir tat alan insan, Allah indinde cömert olandır. Eğer kişi vermesi gerekeni, yüksünerek ve zorlanarak ve de hayıflanarak veriyorsa bu kişinin cömert olması düşünülenemez. Kişinin yaratılışından gelen alışkanlıkları dinden edinilen veya dinin emirlerinden insan fıtratına kazanılmış alışkanlıkları bütünüyle yapmadıkça, dini mizaç insanda yerleşemez. İnsan, inancının kendine kazandırdığı bütün iyi olan ahlâki davranışları bizzat hayatında yaşayacak. Kazanmış olduğu bu iyi ve olumlu karakterini hayatında yaşanır hale getirip sürekliliğini devam ettirebilmesi için bütün kötülükleri atacak ki, bizzat insan olarak yaratılışının şükrünü

²⁴³ Gazâlî, **İhyâ**, Cilt. III, ss. 137-138.

²⁴⁴ Gazâlî, **İhyâ**, Cilt III, s. 139.

²⁴⁵ Gazâlî, **İhyâ**, Cilt III, s. 139.

²⁴⁶ Gazâlî, **İhyâ**, Cilt III, ss. 138-139.

idrak edip tat ve lezzet alıp, kötülüklerden nefret edip adeta tiksinererek onları terk edecektir.²⁴⁷ Kişi kendi özel hayatında ve içinde yaşadığı toplum hayatında güzellikler ve iyilikler yapmayı yaşam gayesi olarak bilecektir. Çünkü bir gönülde hem iyilikler hem de kötülükler bir arada aynı anda bulunamaz. Her ikisinden biri değişim gösterir. Ahlakın asıl gayesi, kalbi dünya bağımlılığından koparıp Allah'ın sevgisini kalpte yerleşmesini sağlamaktır. Bunlara ulaşmanın yolu da ancak alışkanlık (itiyat) sonucunda oluşur.²⁴⁸

3.2.4.2 Sabır Ve İlim

Gazali'ye göre; sabır kuvvetinin insanda oluşabilmesi için, insanda “ilim, iyi hal ve amel” birliğinin olması ile kazanılabileceğini bildirilmektedir. Bütün kalp hastalıklarının devası ilimle ameldir.²⁴⁹ Ancak her hasta ayrı ayrı ilim ve amele ihtiyaç duyar. Yani sabır kısımları farklı farklı olduğu gibi sabra mani olan illetlerde farklı farklıdır. Zira hastalıklar değişince ilaçlarda ona göre değişir.²⁵⁰ Bu düşünce ışığında düşünülünce, ilmi bir ağaç, ilmin insana kazandırdığı davranışları ağacın dalları, dallarda oluşan meyveler misali iyi davranışlar oluşacaktır. Ağaçtan murat edilen meyvedir. Ağaçta meyve olmazsa, o ağacın kıymet-i harbiyesi yoktur. Bu doğrultuda insanda sağlam bir sabır olabilmesi için, “ilim, iyi hal, güzel hal ve davranış” üçlüsü birlikte bulunması gerekir²⁵¹. Yoksa sabırdan bahsetmek eksik olur. Bunlar varsa sağlam bir sabır var demektir.²⁵² Sabrın birçok derecelendirmeleri yapılmıştır. Genel olarak ise ahlakçılar sabrı üç kısma ayırmışlardır:

- a) İbadetleri yerine getirmede sabır,
- b) Haramlara düşmemeye karşı sabır,
- c) Musibetlere karşı sabır.²⁵³

²⁴⁷ Gazâlî, **İhyâ**, Cilt III s.135.

²⁴⁸ Gazâlî, **İhyâ**, Cilt III, s. 136.

²⁴⁹ Gazali, **İhya** Cilt IV s.142.

²⁵⁰ Gazali, **İhya** Cilt IV s.143.

²⁵¹ Gazali, **İhya** Cilt IV s.157.

²⁵² Gazali, **İhya** Cilt IV s.119

²⁵³ Gazali, **İhya** Cilt IV ss.131-136.

Gazali ihya 'nın başka bir yerinde de sabrı anlatırken kişinin hoşlandığı ve hoşlanmadığı şeyler olarak ikiye ayırır. Kişiye her iki durumda da sabır gereklidir. Zira insan hiçbir zaman sabırdan ayrı kalmaz der.²⁵⁴

Birinci nevi sabır: hoşuna giden sabır; sağlık, mal, mevki, makam, her türlü genişlik ve güzellik ve bolluklara sabır gerekir. Çünkü nefsine hâkim olmazsa, fazlasından çok bolluklara meyl ederse, azgınlık olur. İnsanın afiyet halindeki sabrı, musibet zamanındaki sabra göre daha zordur.

İkinci nevi sabırsa, insanın arzularına uymayan, hoş karşılamadığı şeylere sabırdır. Bu da kişinin seçme hakkını kullanmasıyla olan ibadet etmesi veya isyan etmesi gibi veya seçme şansının olmadığı felaketler ve musibetler gibi.²⁵⁵

Sabır, bulunduğu yere uygun olarak çeşitli isimlerle ifade edilir. Mesela şehvet ve musibete karşı olursa “ıffet”, savaş yolunda olursa “şecaat”, öfke ve kını yenmek için olursa “hilm”, zevk veren şeylerin azıyla yetinmek şeklinde olursa “kanaat” adını alır. Musibetlere ve belalara karşı olan sabra “gönlü geniş tutma” adını alır. Bunun için kişinin, güzel ahlaka erişebilmesi için sabır, kurucu unsur vazifesi görür.²⁵⁶ Zira aşırılıklardan ne kadar uzaklaşırsak; güzel ahlakı meydana getiren erdemlerin meydana gelmesi o derece mümkün olacaktır. Bundan dolayı sabır, Ahlakta, ilimde ve hikmette hep başı çekmiştir.²⁵⁷

3.2.4.3. Şükür Ve İlim

Gazali, İhya da şükrü şöyle tarif eder:

*“Bilmiş ol ki; şükür, salıkların makamlarından bir makamdır. Bu da ilim, hal ve amelden meydana gelir. İlim asıldır, hali doğurur. Hal de ameli meydana getirir. İlim, nimeti veren ve nimetin ondan geldiğini bilmektir. Hal, verdiği nimete bu anda sevinmektir. Amel, nimeti verenin maksadına ve arzusuna uygun olarak hareket etmektir.”*²⁵⁸Gazali'ye göre şükrün en üst mertebesi, verilen nimete sevinmek nimetin bizi Allah'a yakınlaştırması, aynı zamanda Allah'ın civarına inip²⁵⁹ onun güzelliğini

²⁵⁴ Gazali, **İhya** Cilt IV s.130.

²⁵⁵ Gazali, **İhya** Cilt IV s.131.

²⁵⁶ Gazali, **İhya** Cilt IV s.126.

²⁵⁷ Türkeri, Mehmet, **Elmalılı'nın Ahlak Felsefesi** s.132 Lotus Yayınevi, İzmir, 2017.

²⁵⁸ Gazali, **İhya** Cilt IV s.157.

²⁵⁹ Gazali, **İhya** Cilt IV s.162.

seyre dalmaktır. Allah'ın hikmetine uyarak, hikmetin amacına ulaştıran her şey şükür, Allah'ın hikmetine uymayan, amacına ulaştırmayan her şey küfrandır.²⁶⁰

Mevlânâ da şükürü şu şekilde anlatır, “sana verilen bir nimetin, nimet olduğunu sezinleyerek nimetin gereğini yerine getirmeyi ve o nimete yaraşır davranmayı ifade eder.²⁶¹

Bütün ahlâkçılar şükürün üç çeşidi olduğu noktasında genel bir kaniya varmışlardır. Bunlar:

a) **Kalbin şükürü:** Nimeti verenin Allah olduğunu idrak etmektir.

b) **Dilin şükürü:** Allah'ın verdiği nimeti dillendirerek O'nu zikretmektir.

c) **Bedenin şükürü:** Allah'ın haram kılıp yasakladığı şeylerden uzaklaşıp emirlerini yerine getirmektir.²⁶²

Gazâli, şükürümüzün fazla olabilmesi için, ilmimizin o oranda çok olması gerektiğini söyler. Çünkü bir insan Allah'ın zatı ve sıfatları üzerine ne kadar bilgi sahibi olursa o derece Allah'a karşı şükürü de artmış olur. Ve Gazali, insanların Allah'ın nimetlerine şükürden alıkoyan şeyleri de *cehalet* ve *gaflettir* der.²⁶³ Cehalet, bilmemektir, bir nimete şükretmek, onun nereden geldiğini bilmekle mümkündür. İnsanlar bilmemekle de gaflette olur bunun iki sebebi vardır. İnsanlar umumi olan nimetleri, kendine ait görmediği şeyleri nimetten saymazlar. Mesela, hava nimetini görmezden gelirler. Bunun şükürünü yerine getirmezler. Hâlbuki bi an havasız kalsalar ölürler. Özel olarak verilen nimetleri de gazali akıl, ahlak ve ilim olarak sıralar. Akıl, herkes kendi aklını değerli bulur ve beğenir O halde, herkesin akıl nimetine şükretmesi zorunludur. Ahlaka gelince, herkesin başkasında beğenmediği, eksik ve çirkin gördüğü kötü huyları mutlak vardır. Kişi, bu kötü huyların kendisinde bulunmadığını düşünerek şükretmesi lazımdır. İlim ise, kişinin sadece kendisinin bildiği ne kusurları vardır. Perde aradan kalkmış olsa bu kusurlardan dolayı kendini mahcup hissedecektir. İşte iyilikleri açığa çıkartıp, kusurlarıysa gizleyen Rabbine çokça şükretmelidir.²⁶⁴

²⁶⁰ Gazali, **İhya** Cilt IV s.181.

²⁶¹ Mevlana **Mesnevî**, III/209.

²⁶² Gazâli, **İhyâ** Cilt IV ss.167-283.

²⁶³ Gazâli, **İhyâ** Cilt IV s.226.

²⁶⁴ Gazâli, **İhyâ** Cilt IV s.228.

3.2.4.3. Tevazu (Alçakgönüllülük) Ve İlim

Tevazuu hasletinin de diğer hasletler gibi aşırı ve orta dereceleri vardır. Gazali, “Bilmiş ol ki ifrat derecesinde kibirlenmek, teñfrit derecesine de hakirlik ve zillet, orta dereceye de tevazu adı verilir.²⁶⁵” Allah’ın katında da sevimli olan orta derecedir. Âlimlerin bahsettiğı beş ahlak kuralı Kuran’ın beş ayetinden alınmıştır. Onlar da, korku (haşyet), huşu, tevazuu, güzel ahlaklı olmak ve zühd hayatıdır.²⁶⁶ Tevazuu, iyi ve güzel ahlâkın en önde gelenlerinden bir tanesidir. Tevazuu, bilgiyle başlar, ancak tamamlanması amelledir.²⁶⁷ İlimde ancak tevazu göstererek ve dinleyerek elde edilir.²⁶⁸ Çünkü kime ilim verildiyse, ilimle birlikte yumuşak huyluluk, tevazuu ve güzel huylarda ona verilmiştir.²⁶⁹ Çünkü bu huyun, insanın faziletini arttıran bir yönü vardır. Bu huyun zıddı olan kibirse, insanın bütün faziletlerini ortadan kaldıran, rezîletleri kendisine doğru çeken ve insanın helâkine neden olan kötü bir huydur. Gazali, kibirli olanın amel bakımından tedavisini, Allah için ve tüm insanlık için tevazu göstermektir diye açıklar.²⁷⁰

Gazali, tevazu konusunu anlatırken bize, bir âlimin hikâyesini örneklendirir. Kendisine bir *yaşmakçı* ziyarete gelir. Âlim alır bu kişiyi kendi yerine oturtur ve giderken de uğurlayıp ayakkabılarını düzeltirse, zillete düşer der gazali. Bunu yapması uygun değildir. Allah katında uygun olan adaletli ve itidalli olmasıdır. Yani herkese hakkı gibi davranmaktır. Bu tevazuyu kişi akranı için yapmalıdır, o halde tevazu sahibi olmak için yapılması gereken şey, emsaline tevazu göstere göstere bunu meleke haline getirmelidir. Bu şekilde kibirde yok olmuş olur.²⁷¹

Gazali’ye anlayışında tevazu, ahlakı bütünleştirici ve güzelleştirici bir öğedir. Gazali, tevazuyu mevkilerin en faziletlisi olarak açıklar.²⁷² Kişinin olgunlaşması için tevazu sahibi olması gereklidir. Tevazu, olgunlaşmayı tamamlayan insan hayatında bütünleştirici bir etki oluşturan hayatı güzelleştiren bir etkendir.

²⁶⁵ Gazâlî, **İhyâ**, Cilt III s.788.

²⁶⁶ Gazali, **İhya**, Cilt I, s.195.

²⁶⁷ Gazâlî, **İhyâ** Cilt III, s.773.

²⁶⁸ Gazali, **İhya**, Cilt I, s.129.

²⁶⁹ Gazali, **İhya**, Cilt I, s.192.

²⁷⁰ Gazâlî, **İhyâ**, Cilt III, s.772.

²⁷¹ Gazâlî, **İhyâ** Cilt III, s.788.

²⁷² Gazali, **İhya** Cilt II, s.610.

3.2.4.5. Tevekkül Ve İlim

Tevekkül, kişinin kalbinin Allah'tan başkasına dayanmaması, Allah dışında her şeyden umudunu kesmesi, dileklerini isteklerini sadece Allah'tan dilemesi istemesi O'na dayanması olarak adlandırılır. Tevekkül etmek, bir kalp fiilidir. Gazali tevekkül iman kapılarından bir kapıdır. İman kapılarının hepsinin açılmasıysa “*ilim, hâl ve ameldir.*”²⁷³ Tevekkülde ilimden meydana gelir. İlim asıl olandır. Meyvesi ise ameldir. Hâl ise tevekküldür. Gazali burada önce ilmi ele alır zira ona göre ilimden maksat imandır. Kalpten tasdiklenen her şeyin ilim olduğunu söyler.²⁷⁴

*“Hal ile olan tevekkül vekâletten gelir. Falan zat işine falanı tevkil etti, işini ona havale etti ve ona güvendi, denir. Kime vekâlet verdi ise, ona vekil, vekâlet verene de müvekkil denir. Ona inanır, onu bir kusur ile itham etmez ve onda kusur ve acziyet bulunmadığına kanaat getirdiği müddetçe bu hal devam eder. Demek ki tevekkül, yalnız vekile itimattan ibarettir.”*²⁷⁵

Kişi, Allah'ı her türlü işinde kendisine vekil tayin eder. Yani kişi, gönlünde kesin bir itikatla onun ilminin üstünde kimsenin olmadığını, onun gücünün üstünde gücün olmadığını, onun şefkatinin ve merhametinin üstünde hiçbir şeyin olmadığını mutlak manada inanırsa, kalbinde ancak O'na inanır. O'ndan başkasına itimat etmez. Üçüncü koşuluysa ameldir. Tevekkülden maksat, emek ve çaba sarf etmektir. Üşengeç davranmayı ve uyuşuk olmayı bırakmak tevekkül için olmazsa olmazdır. Bir insanın çaba sarf edip çalışmasını hakkıyla yerine getirip neticesinde Allah'a dayanıp güvenmesi demek olur.²⁷⁶

Yine Gazali İhya'da tevekkülün kuvvet ve zafiyet bakımından da üç mertebesinin bulunduğuna değinir:

a) Birinci mertebesi, kulun kefile olan güveni gibi Allah'ın yardım edeceğine güvenmesidir.

b) İkinci mertebesi, kulun annesinden başka kimseyi tanımayan çocuk gibi yalnızca Allah'a yönelmesidir.

c) Üçüncü mertebesi ise, kulun tamamen kendisini gassalın elindeki meyyit gibi, hissedip Allah'a teslim etmesidir ki, bu, tevekkülün en üst mertebesidir.²⁷⁷

²⁷³ Gazâli, **İhyâ** Cilt IV s.450.

²⁷⁴ Gazâli, **İhyâ** Cilt IV s.451.

²⁷⁵ Gazâli, **İhyâ** Cilt IV s.476.

²⁷⁶ Gazâli, **İhyâ** Cilt IV s.477.

²⁷⁷ Gazâli, **İhyâ** Cilt IV s.478.

3.2.4.6. Cömertlik Ve İlim

Cömertlik, ahlakta beklenen şey 'in; orta aşamada itidal olup ifrat ve tefrit taraflarına karşılık, sehavet olan cömertliktir. Gazali, sehaveti tanımlarken peygamberlerin ahlakı, kurtuluş vesilelerinin en önemlisidir der.²⁷⁸ Cömertlik, şer 'an uygun bir haslettir. İsrarla cimrilik arasındadır. O halde ne israfçı olmalı ne de cimri olmalı.²⁷⁹ İlim, cimriliğin ne gibi zararlarının olduğunu, cömertliğin de ne gibi faydalar sağladığını bilmektir.²⁸⁰ Gazali, cimriliğin Allah'tan uzaklaştıracak *kötü bir huy*²⁸¹ olduğunu ve köklü olarak kişide yerleştiğinde ise, kör ve sağır ettiğini ve ilme mani olduğunu söyler. Tedavisinin de amel olarak kişinin kendisini cömertliğe zorlamasıdır ki bu alışkanlık halini alsın.²⁸² Gazali, cömertliğin de aşamalarının bulunduğunu söyler:

*“Bilmiş ol ki cimrilik ve cömertliğin dereceleri vardır. Cömertliğin en üstün derecesi isar 'dır. İsar demek, kendisi muhtaç olduğu halde başkasını tercih etmektir. Cömertlik insanın muhtaç olmadığı şey'i ihtiyacı olanlara ve olmayanlara vermektir.”*²⁸³ Buradan anlıyoruz ki İsar, derecelerin zirvesindedir. Cömertlik, rabbani bir vasıf olurken, isar, bunun zirvesidir. Gazali'de, isar ile ahlak bağdaştırmış, insanı güzel ahlaka taşıyan basamağın isar olacağını dillendirmiştir. Allah için, cömertlik ve ahlak önemli iki haslettir. Gazali, bu sebeple cömertliğin, kişiyi ahlaka taşıyan önemli bir haslet olarak değerlendirir. Aynı zamanda gazali, ihya da cömertliği, kalbin *mahmud* (öğülen) hallerindedir biridir der.²⁸⁴ Bu fikirlerini destek mahiyetinde ihyasında ayetlerden ve hadislerden bolca faydalanmaktadır. *“Cömert insan, Allah'a yakın, insanlara yakın, cennete yakındır.”*²⁸⁵

²⁷⁸ Gazâlî, **İhyâ**, Cilt III s.144.

²⁷⁹ Gazâlî, **İhyâ**, Cilt III s.132.

²⁸⁰ Gazâlî, **İhyâ**, Cilt III s.579.

²⁸¹ Gazâlî, **İhyâ**, Cilt III s.144.

²⁸² Gazâlî, **İhyâ**, Cilt III s.579.

²⁸³ Gazali, **İhyâ**, Cilt III s.569.

²⁸⁴ Gazali, **İhya** Cilt I, s. 59.

²⁸⁵ Gazâlî, **İhyâ** Cilt IV s.408.

3.2.4.7. Tefekkür Ve İlim

Tefekkür, iki marifeti toplayıp üçüncü marifeti elde etmek içindir. Yani tefekkür, “üçüncü bilgiye ulaşmak için kalpteki iki bilgiyi hazır halde tutmaktır.²⁸⁶ Marifetleri elde etmek için ana sermeye ilimdir. İlimler, marifetleri getirir. Marifetler de tefekkürü. Bilgileri çoğaltmakla mevcut olmayan üçüncü marifeti elde etmek ise, tefekkürün faydası için yapılandır.²⁸⁷ Gazali, tefekkürü açıklarken ilimle bağdaştırır.

“Tefekkürün genel mahsulü de ilim, hal ve amellerdir. Ama özel mahsulü ilimdir. Evet, kalpte ilim meydana gelince, kalbin hali değişir. Kalbin tutumu değişince, azaların amelleri de değişir. Yani amel hale, hal ilme, ilim de tefekküre bağlıdır. Demek oluyor ki bütün iyiliklerin başı ve başlangıcı tefekkürdür.”²⁸⁸

Yani Gazali, ilim açısından tevekkül derken, hırsızın sizin evinize girmedığı zaman, bunu bütün kapıları kilitli tutmandan olmadığını ve Allah’ın da korumasından olmadığını bilmektir. Yani kişi burada sebeplere takılmaz. Çünkü O, gönlünü sebepleri yaratana bağlamıştır. Hal ile tevekkül ise, evinde, malında, canında Allah’ın senin için takdir ettiğine razı olmaktır.²⁸⁹ İhya’da tefekkür kısmında Gazali, “*tefekkürle okunan bir ayet, tefekkürsüz yapılan bir hatimden daha makbuldür.*”²⁹⁰ Düşünmenin ne kadar önemli olduğunu nitelerken, onu aydınlığın vasıtası, basiretin başı ve ilimlerin ağı olduğunu söyler. O, aynı zamanda makamların en üstünü elde etmeyi istersen, Allah’ı zat ve sıfatlarını ve isimlerinin anlamları üzerine tefekkürdür, der.²⁹¹

Tefekkür, insanda nasıl oluşur? Öncelikle ilk şartının, kalbi kaplayan bütün güdü ve arzuların kalpten temizlenmesidir. Bu durumu anlatırken Gazali, tarlaya ekilen tohum gibidir der. Tarla ekilmeden önce, tohumun gelişmesini engel olacak her türlü tarlada oluşan yabancı otlar, ortadan kaldırılmak mecburiyetindedir. Bu olmazsa, o tarladan istenilen verim elde edilemez. İşte kişide de böyledir. Kişi önce elde ettiği bilgiyi içselleştirmek için kalbinde bu bilgiyi kuvvetli hale getirmesi gerekir. Sonra

²⁸⁶ Gazâli, **İhyâ** Cilt IV s.766.

²⁸⁷ Gazâli, **İhyâ** Cilt IV s.766.

²⁸⁸ Gazâli, **İhyâ** Cilt IV s.767.

²⁸⁹ Gazâli, **İhyâ** Cilt IV s.508.

²⁹⁰ Gazâli, **İhyâ** Cilt IV s.776.

²⁹¹ Gazâli, **İhyâ** Cilt IV, s.777.

engel olacak olan ne varsa ortadan kaldırılması veya sınırlı olması gerekir ki, bu tohumlardan sevgi ve marifet ağaçları yeşerebilsin verim alabilsin.²⁹²

Tefekkür, hazır olan bilgileri önümüze katarak yeni marifet ve ferasetlere ulaşmaktır. Bunun için de bir kimse kısa süreli tefekkür etmekle, öğrenmesi uzunca sürecek bir hayli şey öğrenmeye başlar ve bunları hayatında uygulamaya koyabilir. Sevilmeyen hallerden ve işlerden; tama ‘dan, dünyanın aldaticı yüzünden, hırstan; sevilen hal ve işlere, kanaat ve dünyadan yüz çevirmeye iten kuvvet, tefekkürdür.²⁹³ Gazali’ de tefekkür, bilindik olan şeylerden hareketle bilinmeyenlere ulaşılması, bunların sentezlenmesi, içselleştirilmesi, kalpte başlaya değişimin diğer azalara da yansımalarıdır.²⁹⁴

3.2.4.8 Az Yemek ve İlim

Gazali, çok yemeyi, “*mide şehveti*” olarak değerlendirir ve insanoğlu için en büyük tehlike olarak görür. Çünkü âdem ve Havva’yı cennetten alıkoyan zillet meskeni olan dünyaya gönderen mide şehvetidir.²⁹⁵ Gazali ihya da açlığın on faydasından bahsederken ilim ve hikmetten ilk sıraya bahseder.

“Gerçek şu ki ibadetten maksat, marifete ulaştıracak fikre sahip olmak ve basiret gözü ile eşyanın hakikatini keşfetmektir. Tokluk bu kapıyı kapatır, açlık ise açar. Marifet cennet kapılarından bir kapıdır. Bu kapıyı açabilmek için açlığa devam etmek lazımdır.”²⁹⁶

Çünkü Gazali’ye göre açlık, nefsi terbiye ve ıslah eder. Ve kişiyi Allah’a yakınlaştıran yollardandır.²⁹⁷ Gazali, açlık konusunda da itidali, yani orta yolu esas alır. Ahlakta ve diğer bütün hallerde gözetilen şey, hep orta yoldur. Çünkü her şeyde hayır olan orta olandır.²⁹⁸ Yani kişinin fitratına yakın olan şey, orta yoldur. Kişi, bir taraftan midesine ağırlık vermeyecek şekilde yemeli, diğer taraftan da açlığını hissetmeyecek ve midesiyle alakadar olmayacak şekilde yemeğini yemelidir. Zira yemenin amacı, yaşamını idame ettirmek ve ibadetini yapabilmektir. Doldu bir mide

²⁹² Gazali, **İhya** Cilt III, s.105.

²⁹³ Gazâlî, **İhyâ** Cilt IV, s.767.

²⁹⁴ Gazâlî, **İhyâ** Cilt IV, s.768.

²⁹⁵ Gazali, **İhya** Cilt III, ss.183-184.

²⁹⁶ Gazali, **İhya** Cilt III, s.195.

²⁹⁷ Gazali, **İhya** Cilt III, s.173.

²⁹⁸ Gazali, **İhya** Cilt III, s.217.

insanı ibadetten alıkoyar, açlık da insanı huzursuz eder. O halde ne tok olmanın zararını ne de aç kalmanın elemi duymalıdır.²⁹⁹

3.2.4.9 Az Uyumak ve İlim

Gazali, müridin Allah'a yakınlık kazanmasını, marifet ve hikmeti elde etmeyi de dört haslette açıklar: az yeme, az uyku, mümkün olduğunca az konuşma ve uzlet,³⁰⁰ olduğunu bildirir. Uykunun çok olması, kalbi karartır ve öldürebilir. Az uyumak, kalbi parlattır, kalp, temizlenir, nurlanır. Uykunun azlığı, az yeme sonucunda oluşur. Az yemek kişinin, doğal olarak az uyumasına sebep olur. Az yemekten ortaya çıkan nura, az uyku da katılınca kalbin nasıl olduğunu Gazali şöyle açıklar; yıldız benzeri gösterişli olup, ayna benzeri parlamaya başlar.³⁰¹ Gazali, az uyumanın önemine değinirken, yemek esnasında sahip olunduğu gibi, belli düzeyde olması gerektiğine değinir. Yalnız böyle olduğunda ise, gayb kapılarının gizemlerinin keşfedilmeye açık hale geleceğini açıklar.³⁰²

3.2.5. Nefsin, Ahlaki Yönden İlim Engelleri

3.2.5.1 Kibir

Gazali, kibirden bahsederken insanın fitratında kibir, şehvet, gazap kuvvetlerinin; zaten hâlihazırda yaratılıştan var olduklarını açıklar.³⁰³ Kibir, kişinin kendini başkalarına karşı, üstün gösterme arzusudur. *Gizli bir iç duygudur.*³⁰⁴ Gazâli, kibri, kalbin hastalıklı vasıfları olarak değerlendirir. Hırs, kibir, gösteriş gibi kötü huylardan hiç kimse tam olarak sıyrılmış değildir. Bu hastalıkların tümü öldürücü niteliktedir. Bunları önemsemeyip başka amellerle uğraşmak, vücudun içindeki yaraları temizlemeden dış tarafını katranla sıvamak gibi olur.³⁰⁵ Gazali, kibri bân ve

²⁹⁹ Gazali, **İhya** Cilt III, s.217.

³⁰⁰ Gazali, **İhya** Cilt III, s.173.

³⁰¹ Gazali, **İhya** Cilt III, s.174.

³⁰² Gazali, **İhya** Cilt III, s.174.

³⁰³ Gazâli, **İhya** Cilt III, s.130.

³⁰⁴ Gazâli, **İhya** Cilt III, s.759.

³⁰⁵ Gazâli, **İhya** Cilt III, s. 103.

zahir diye iki kısımda değerlendirir. Bâtın olan kibir nefiste ortaya çıkan ahlaktır, zahirî olan kibir ise, organlarda ortaya çıkan bazı davranışlar olduğunu açıklar. Gazâlî'ye göre kibir, esas insanın nefsinde bir huy olup, dışa akseden davranışlarsa içteki bu huyun mahsulleridir.³⁰⁶Gazali, İhya'da kibrin birçok çeşidini sayarken en tehlikeli olanı ise, ilim öğrenmeye engel teşkil eden ve hakkı inkâr ve kabule engel olanıdır der.³⁰⁷

Gazali, kibri genel anlamda üç bölüme ayırmıştır; kimlere karşı kibirlenilir?

a) Allah'a karşı kibir: Bu, kibir çeşitlerinin içinde en murdarı olup sebebi ise, koyu bilgisizlik, azgınlık ve haddini bilmemezliktir.

b) Peygamberlere karşı kibir: Bunun sebebi de kendilerine benzer bir insanın peşi sıra gitmeyi kendi nefislerine yedirememeleridir.

c) Kullara karşı kibir: Bu da kişinin kendisini başka kullardan büyük görmesinden kaynaklanır.³⁰⁸

Peki, insan neye sahip olmakla kibirli olur? Sorusunun yanıtını Gazali, kişinin ilmi ve ameli onu kibirli yapabilir. Âlim, zat ilminin onuruyla onurlanmak ister. İlminin güzelliklerle süslendiğine inanır ve diğer insanları küçük görmeye başlar. Ve onlardan saygı bekler. Kendisini herkesten çok Allah'a yakın görür. Ahiretle ilgili suallerde kendini cennetlik gibi emniyette, diğer insanları da endişeli zanneder. Gazali, bunlara âlim denmez cahil demek daha doğru olur der.³⁰⁹Hakiki ilmi elde eden âlimin ise, kendisini son ana kadar acaba af edilir miyim? Korkusuyla dolu olması ve tevazu ve huşu içinde rabbine yönelmesi icab eder. Gazali, kibrin ikinci nedenini ise, amel olarak açıklar. Amel sahipleri âlimler, büyüklük ve kibirden kendini kurtaramaz. Çünkü insanların onlara yönelmesiyle dünya ve dinleri adına kibir gösterirler. İnsanların sohbet meclislerinde onlar için ayağa kalkmaları, ihtiyaçlarını gidermek için koşuşturmaları, insanların onları saygıyla karşılamalarını yaptıkları ibadetle ulaştıklarını sanırlar. Ve kibirlenirler.³¹⁰

³⁰⁶ Gazâlî, **İhya** Cilt III, s 738.

³⁰⁷ Gazâlî, **İhya** Cilt III, s 740.

³⁰⁸ Gazâlî, **İhya** Cilt III, ss.742-745.

³⁰⁹ Gazâlî, **İhya** Cilt III, s. 748.

³¹⁰ Gazâlî, **İhya** Cilt III, s. 751.

Gazali, "Bilmiş ol ki; kibir en büyük tehlikelerden olmakla beraber, yüzde yüz bundan kimse kurtulamaz. Kibri yok edecek ilaçları kullanmak ve tedavi etmek suretiyle zail olur."³¹¹

Gazali, tedavi yolu olarak, her hastalığın tedavi şekli onun nedeninin zıddıyla kıyaslamaktır. Yani kibrin, iki türlü tedavisi vardır ilim ve amel. Kişinin tam olarak şifa bulması, tam anlamıyla bunları kullanmasıyla olur. İlimden maksat, kişinin kendini bilmesi kendini bilen de Rabbini idrak etmesidir. Çünkü kendi nefsinin, büyüklüğün sadece Rabbe yaraşır olduğunu kendisininse aciz olduğunu, hiçbir şeye gücünün yetmediğini, Rabbinin de her şeye kadir olduğunu bilir ve idrak eder.³¹² Kibrin ameli tedavisine gelince, Allah için ve tüm insanlık için tevazuya bezenmektir. Bunun yolu da peygamberlerin ve diğer Salih kişilerin ortaya koydukları tevazu ahlakına devam etmekle mümkün olur.³¹³

3.2.5.2. Şehvet

Gazali şehveti, fitratta olduğunu ve yeni doğan bir bebekte kibir ve gazap sonradan gelse de şehvet daha ilk anda bulunan bir kuvvettir, diye tanımlar.³¹⁴ Gazali şehvetin çeşit çeşit halleri olduğunu, akli en çok zorlayan, akla en çok başkaldıran şehvettir.³¹⁵ Dünya üzerinde ne kadar insan varsa hepsinde şehvet akıldan öncedir.³¹⁶ İnsan dört unsurun toplamından bir araya gelmiştir. Bu dört vasıf; *yırtıcılık, hayvaniyet, şeytaniyet ve rabbaniyettir.*³¹⁷ Bütün bunların kalpte bir araya geldiğini ve insanın karakterine göre şekil aldığını dile getiren Gazali, insanın derisinin altında da hınzır, köpek ve şeytan var gibi toplanmışlardır ve hınzır şehveti temsillendirir. Şehveti akıl kuvvetiyle yenebilirse ancak o zaman insanın bedeninde doğru yolu bulabileceğini açıklar. Aksi takdirde ömrü köpeği memnun etmekle, hınzırı tıka basa doldurmakla geçirecektir.³¹⁸

³¹¹ Gazâli, *İhya* Cilt III, s.757.

³¹² Gazâli, *İhya* Cilt III, s. 768.

³¹³ Gazâli, *İhya* Cilt III, s. 772.

³¹⁴ Gazâli, *İhya* Cilt III, s.130.

³¹⁵ Gazâli, *İhya* Cilt III, s.234.

³¹⁶ Gazâli, *İhyâ* Cilt IV, s.20.

³¹⁷ Gazâli, *İhya* Cilt III, s.24.

³¹⁸ Gazâli, *İhya* Cilt III, s.25.

“Şehvetler çeşitli ve mütenevvidir. Bunlardan korunabilen pek az kimselerdir. Şehvetlerin çokluğuna rağmen onları bir esasta toplamak mümkündür. O da bütün hataların başı, noksanlıkların kökü ve fesadın kaynağı olan dünya sevgisidir.³¹⁹”

Gazali, dünyayla ilgili düşüncelerimizin şehvet ağacı³²⁰ kökleştiği, yeşerdiği zaman tıpkı sineklerin kötü kokulu bir şeye üşüşmesi gibi, düşüncelerde şehvet ağacına saldırır. Sonra bu düşünceler buraya yerleşmeye çalışır, kovarsın gitmez ve hatıralarda böyledir işte, bunu başarmanın tek yolu şehvet ağacını kesmektir. Bu yolla şehvetten korunabiliriz.

Ona göre, şehvet iki kola ayrılır.

1. Midenin şehveti,
2. Fercin şehveti.

Midenin şehveti, kişinin hayatına devamı içindir. Fercin şehveti de neslin devamiyeti içindir.³²¹ Şayet bunlar zapt altına alınmaz, takva freniyle frenlenmezse ve ılımlı bir noktaya getirilmezse, dinini ve dünyasını helâk edici bir afet haline gelirler. Her çeşit zarar da ifrat derecesindeki bu şehvetten ileri gelir. Gazali’ye göre bu güç itidal ve akla uygun ve şeraite itaatli olursa övülecek bir mevkiye erişir.³²²

Gazali, yemenin az olması ve yararları ve şehvetin zararı üzerinde uzunca açıklamalarda bulunur. Şehvet ve gazap şeytanın insan üzerindeki en büyük yollarıdır.³²³ Bunlardan kurtulmak kalbin parlamasına sebep olduğu, kişinin hayatını Zühdlü olmasının, iffetini korumanın ve takvalı olmanın sırrının yemeği azaltmada ve şehveti öldürmekle olabileceğini ifadelendirir. Öte taraftan ılımlı düzeydeki şehvetin yararlarını da şu şekilde açıklar:

İnsanda şehvet hissi, neden bulunur? Bulunmasının insana iki faydası vardır:

- a) Münasebet zevkini hissettirerek bununla ahiret hazlarını kıyas edebilmek için,
- b) Neslin kalıcılığı ve varlığının devamı için.³²⁴

³¹⁹ Gazâli, **İhya** Cilt III, s.126.

³²⁰ Gazâli, **İhya** Cilt III, s.126.

³²¹ Gazâli, **İhya** Cilt III, s.196.

³²² Gazâli, **İhya** Cilt III, s.126.

³²³ Gazâli, **İhya** Cilt III, s.71.

³²⁴ Gazâli, **İhya** Cilt III, s.223.

3.2.5.3. Hased

Bilmiş ol ki, Hased sadece bir nimete olur. Allah bir kardeşine bir nimet lütfettiği ettiği vakit sende iki hâl hâsıl olur:

Birincisi, Senin Allah'ın kardeşine ihsan ettiği bu nimeti onun hak etmediğini düşünüp, ona fazla bu deyip, onun bu nimeti elinden gitmesini arzulamandır. Buna Hased denir.³²⁵ Yani kısaca; kardeşinin elindeki nimetinin yok olmasına, senin bunun böyle olmasına sevinmendir. Gazali, bu durumu açıklarken kardeşine ihsan olan nimetin olmamasını arzulaman ve buna sevinmen her yönüyle haramdır diye netleştirir. ve şeytanın insan üzerindeki tesiri bakımından en büyük kapılarındandır.³²⁶

İkincisi ise, Bir kimsenin malik olduğu lütfun ondan götürülmesini istemeden, başka bir kimseye de kendisi gibi bir lütfu ulaşmayı dilemesi, Hased olmaz; “*gıpta*³²⁷” olur.

Gazâli, Hasedi dört mertebede özetlemiştir:

a) Birinci mertebesi: Hased edilen kimsenin elinden hasede konu teşkil eden ihsanın gitmesini istemektir. Bu, her ne olursa olsun kendi eline geçsin geçmesin önemli değil, yeter ki bu nimet, onun olmasın. Bu mertebe hasedin en kötü olanıdır.

b) İkinci Mertebesi: Kişinin hasedlendiği adamın elindeki lütfun kendisine geçmesini dilemesidir. Örneğin, kişinin güzel bir arabası var bunun kendisinin olmasını istemesi. Birinci mertebedeki gibi onda da olmasın bende de değil de bu nimet benim olsun demektir.

c) Üçüncü Mertebesi: Hased ettiği kimsedeki nimetlerin birebir olanı veya benzerini istemek. Eğer eline geçen nimet, hased ettiği şekilde değilse o kişide de bulunmasın diye dilemesidir.

d) Dördüncü Mertebesi: Gıpta ettiği kimsenin imkânlarının benzerlerine kendisinin de mazhar olmasını dilemesi, bunun olmadığında lütuf sahibinin nimetlerinin elinden gitmesi durumunda herhangi bir istek duymamasıdır. Bu kısım hased en hafifi olup istenilen konu dünyalığa yönelikse, kişiye af kapısı bile açar.³²⁸

³²⁵ Gazâli, **İhya** Cilt III, s.425.

³²⁶ Gazâli, **İhya** Cilt III, s.72.

³²⁷ Gazâli, **İhya** Cilt III, s.426.

³²⁸ Gazâli, **İhya** Cilt III, s.432.

Gazâli, hasedin mertebeleri anlattıktan sonra, insanı hasede sürükleyen birçok sebebin olduğunu söyleyerek bunları şu şekilde sıralar:

- 1)Hasımlık
- 2) Büyüklenme
- 3) Benlik –Enaniyet iddiası
- 4) Böbürlenmek
- 5) Sevildik işlerin elden kaybolmasına endişe etmek
- 6) İktidar mücadelesi
- 7) Nefsin şirretliği ve pintiliği³²⁹

*“Bilmiş ol ki; hased kalbin en büyük hastalıklarındandır. Kalp hastalıkları ise ancak ilim ve amel ile tedavi edilir.”*³³⁰ Gazali, hased hastalığını kalpten atmanın tedavisinin de ilimle olduğunu ve kişiye fayda sağlayacak yegane şeyinse insanın hasedinin önce kendisine zararının olacağını bilmesidir. Kişiye dini ve dünyevi zararları olur.

Kişiye dinindeki zararları: Hasedin nedeniyle Allah’ın verdiklerine razı olmuyor, kaderine kızılıyorsan, Allah’ın adaletine kızılıyorsun. Bunlar kalpteki kötü olan huylardır. Kişi bu huylarıyla peygamber ve salih kulların istikametinden ayrılmış olurlar.³³¹Hasede tutulmuş olan kişinin dünyası da azap içindedir, ahiretinin de azabı şiddetli olur.³³²

Kişiye dünyada da zararları ise; kişi hasetlendikçe içinde bir ateş yanar, kendi kendini bitirir, çünkü kişi, hased yaptıkça Allah hasetlendiği adamın daha çok nimetini arttırır. Onun lütfu arttıkça senin de sıkıntılarının artar. Karanlıklar içinde kaybolursun. Uykuları kaçır, kişinin hased etmesi de karşısındakinin nimete mazhar olmasına engel olmaz. Senin hasedin Allah’ın takdirine engel olamaz.³³³

³²⁹ Gazâli, **İhya** Cilt III, ss.432-436.

³³⁰ Gazâli, **İhya** Cilt III, s.440.

³³¹ Gazâli, **İhya** Cilt III, s.441.

³³² Gazali, **İhya** Cilt I, s.117.

³³³ Gazâli, **İhya** Cilt III, s.441.

3.2.5.4.Öfke (Gazab)

Her insanda bulunan şeytaniyet vasfının en önemli kapısı gazaptır. Gazabın insan bedenindeki yeri ise kalptir. İnsandaki şeytaniyet vasfından dolayı gazali gazabı köpekle temsillendirir.³³⁴Gazab, şehvetten gelen baskıyı kırar, akıl yolunu tercih ederse bedende bir itidal sağlanmış olup adalete ulaşılmış olur. Gazabın itidalli haline şecâat denir.³³⁵ Şecâatin azalıp çoğalmasaysa hikmete uygunluyla olur.³³⁶Gazab hususunda insanlar üç gruba ayrılır diye nitelenmiştir:

a) Tefritte bulunanlar: Bu kişiler hiçbir zaman kızmazlar. Bu kişilere hamiyetsiz kişi denir. Ve tasvip edilen bir hal değildir.

b) İtidal üzere bulunanlar: Bu kişiler kızılacak zamanda, İslâmî değerde kızar, kızılmayacak zamanda da kızmazlar.

c) İfratta bulunanlar: Bunlar da her şeye kızarlar. Bu durum tasvip edilmeyen bir durumdur. Kalbin aşırı harareti olmasından kaynaklanır, öyle ki bu kişilerin yüzünden öfke akar durumdadır.³³⁷

Gazali için, şayet gazab, insanda intikam amaçlı olursa kalpteki kanın kaynama noktasında olduğudur ve İnsan bu öfke damarını kontrol edemeyeceğini anladığın da, ilk anda karşısındakini kıracak hallerinden kurtulma yollarını denemeli eğer insan bu halleri feveranını önleyemezse, hemen ardından öç ve intikam alma duygusu önlenemez. Gazali, intikam duygusu gazabı besler ve bağımlı hale getiren olduğunu, öfke duygusu ancak hınç ve öç almakla sakinleşeceğini bildirmektedir.³³⁸Kişi, bazı zamanda şeytana prim vermeyecek biçimde kendini kuvvetlendirebilir. Şeytanın hilelerinden kendisini savunarak uzak tutabilir. Çünkü kişinin yaşamı devam ettiği sürece, kalp kapıları şeytan için açıktır. Bu kapıların tamamen kapanmaları mümkün değildir. Gazapta bu kapılardan biridir.³³⁹

O halde insanda; gazabın yok olması, istenen bir davranış değildir. Olması gereken davranış ise, akıl ve dini bir arada kullanabilen, hamiyetin olduğu yerlerde gazabını gösterebilmeli, yumuşak olması gereken yerlerde de gazabını bastırabilmelidir. Böyle

³³⁴Gazâli, **İhya** Cilt III, s.24.

³³⁵ Gazâli, **İhya** Cilt III, s.127.

³³⁶ Gazâli, **İhya** Cilt III, s.126.

³³⁷Gazâli, **İhyâ** Cilt III, s.376.

³³⁸ Gazâli, **İhyâ** Cilt III, ss.376-377.

³³⁹ Gazâli, **İhyâ** Cilt III, s.68.

yaparak da kendine orta yolu istikamet edinmelidir.³⁴⁰ Bunda da aranan hâl, korkaklık ve hiddetlik ortasında iyi bir çabayla güzel, hamiyet sahibi bir insan olabilmektir.³⁴¹

3.2.6.5.Hırs

Gazali, hırsı insanoğlunun yaradılışında vardır diye tanımlar.³⁴² İnsanın hiçbir zaman aza kanaat getirmeyeceğini söyler. Şeytanında kalbe girmeye yol bulduğu hırs, gözleri körleştirir ve insanı basiretsiz hale getirir. Kişi göremediğin de şeytan rahatlıkla içeri girer.³⁴³ Kalbi bir hastalık olan hırstan kurtulmanın çaresini Gazâli, sabır, marifet ve amel üçlüsünden şekillenmiş olduğunu dile getirmiştir.³⁴⁴ Sonuç olarak hırs ve tamah, insanı yetinecek kadar olandan uzaklaştırarak doyumsuz bir duruma getirmektedir. Bu durumsa, bitmeyen tükenmeyen istekleri beraberinde getirir. Bundan dolayı da kişinin gecesini gündüzüne katıp, dinlenmeden sürekli çalışmasını icab ettirir.

³⁴⁰ Gazâli, **İhyâ** Cilt III, s.379.

³⁴¹ Gazâli, **İhyâ** Cilt III, s.132.

³⁴² Gazâli, **İhyâ** Cilt III, s.527.

³⁴³ Gazâli, **İhyâ** Cilt III, s.73.

³⁴⁴ Gazâli, **İhyâ** Cilt III, s.534.

SONUÇ

Gazali, güzel ahlakı yaşamının tüm döneminde etkin olan bir değerler düzeni arasında değerlendirir. Kişinin kişisel davranışlarından, içinde yaşam bulacağı toplumun değer anlayışı ölçüsünde, hemen hemen her alanda ahlakın izlerine rastlamak mümkündür.

Kişide güzel ahlakın meydana gelmesinin yegâne yolu Gazali için eğitimidir. Eğitim ise öncelikle bilgidir. Bilen insan Gazali 'ye göre hayatına bunu aktardığı sürece davranışlarında gözlemlendiği sürece mutlu olur. Gazali'nin olmazsa olmaz bir değer olarak ele aldığı bilgi, harekete dönüşmedikçe kendi kendine bir anlam ifade etmez. İlimin maksadı, aynı zamanda insanın da saadetinin temel dayanağı durumunda olan 'marifetullah'tır. Allah'ı bilmek, insanın ulaşacağı en yüksek ve en son seviyedir. Bir şeyin değerinin ölçmek sağladığı yararlarla paralellik gösterir. Onun için bilgi de ancak ve ancak Allah'a ulaşmada sağladığı yararlarla değerlendirilmiş olur ve ölçülür.

Bilgi ve akıl içerikli değerlerin varlıklarını devam ettirmeleri ve ahlaksal bir yaşamı meydana getirmedeki görevleri, Gazali için önemli bir konudur. Gazali'ye göre bilgi arttıkça olgunlukta artar, ilim insanı kötü huylardan arındırıp mutluluğa erdirtir. Kişinin olgunluğunun artması, bilgisinin artışıyla paralellik gösterir. Gazali, kalbin ibadeti bilgidir der.

İnsanın eylemlerinde nasıl davrandığı ve ne zaman ahlaki olduğu tartışması bir yöne Gazali, ahlaki davranışın başlangıç noktası olarak birtakım ölçütler oluşturur. Bilginin eğitimle birlikte kişiyi ahlaki duyarlılık seviyesine yükseltmesi Gazali'ye göre bir davranışın ahlaki sayılabilmesinde, insanın bu yönde bir bilince sahip olması aksini yapma ihtimali varken onu tercih etmesi, yani iradesini kullanması, bu yönde yapabilecek güç ve iradeye sahip olması ve sergilenen davranışın uzun süreli tekrarlarla pekiştirilip davranış aşamasından alışkanlık aşamasına geçerek insana içsel bir mutluluk vermesi gibi etmenlere bağlıdır. O zaman fazilet dediğimiz ahlaki değer yargılarının bireyin kişiliğine mal olması onun bu şartları taşımasıyla doğru orantılı olmak zorundadır. İnsanın psikolojik yapısını parlak bir aynayla özdeşleştiren Gazali, kötü ahlakı duman ve karanlık, güzel ahlakı ise ışık ve nur sözcükleriyle nitelendirir. Bunların yoğunluklarına bağlı olarak insan, fazilet ve rezîletleri davranış haline getirir.

Gazali, Allah'ın mutlak her şeye hâkim oluşunu dile getirirken kişinin mükemmel olgunlaşmasının ve saadetinin oluşması için Allah ahlakı ile ahlaklanması gerektiğini ifade eder. İnsanda Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmanın nasıl oluştuğu da ancak Allah'ı tanımakla mümkün olacaktır. Gazali, eserlerinde derin manada ahlaki çözümlere yer verir. Ahlâkî gelişim, bencil olan arzu ve eğilimlerimizin iyi yöne aktarmamızla, irademizin ön planda olup her şeyi idare etmesiyle gerçekleşir. İyilik, ihsan, lütuf, şefkat gibi dinî erdemler, Allah'a yakın olmayı amaçlar.

KAYNAKÇA

Akseki, A. Hamdi. **Ahlâk Dersleri**, İstanbul, 1968.

Arslan, Ahmet. **Felsefeye Giriş**, Ankara 2002.

Akarsu, Bedia. **Ahlâk Öğretileri**, İstanbul, 1982.

Akarsu, Bedia. **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1998.

Altıntaş, Servet. **Gazali'de Tasavvuf Felsefesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2006.

Altıntaş, Hayrani. **İslam Ahlakı**, Akçağ Yayınevi, Ankara 1999.

Altıntaş, Hayrani. **Din ve Ahlak Felsefesi**, Ankuzem Yayınevi, Ankara 2007.

Aristoteles. **Nikomakhos'a Etik**, (Çev. Saffet Babür), Ankara 1998.

Aydın, Mehmet S. **Tanrı-Ahlâk İlişkisi**, Ankara, 1991.

Aydın, Mustafa. **“İslâm Bağlamında Ahlâk”, Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlâk**, İstanbul, 2007.

Aydınlı, Yaşar. **Gazali: Muhafazakâr Ve Modern**, Arasta Yayınevi, Bursa, 2002.

Ayman, Mehmet. **Gazali'de Bilgi Sistemi ve Şüphe**, İnsan Yayınevi, İstanbul, 1997.

Attas, Nakib. **İslam ve Sekülerizm (çev. Selahattin Ayaz)**, Pınar Yayınevi, İstanbul, 1994.

Ateş, Süleyman, **Kur'an Ansiklopedisi**, XXIII, Kuba Yayınevi, İstanbul, 1977.

Bayraklı, Bayraktar. **Mukayeseli Eğitim Felsefesi Sistemleri**, İfav. Yayınevi, İstanbul, 1999

Bayraktar, Mehmet. “**Gazali**” İslami Araştırmalar, Ankara, 2000, 13 (3-4)

Bedriye, Reis. **Gazâlî'ye Göre Sözde Sûfler ve Yanılgı Noktaları**. Ekev Akademi Dergisi **Tehâfütu'l-Felâsife**, çev: Bekir Sadak, 1.Baskı, Ahsen yay, İstanbul, 1995

Bertrand, Alexis. **Ahlâk Felsefesi**, (Çev. Salih Zeki), Ankara, 1999

Bergson, Henri. **Metafiziğe Giriş**, çev, Barış Karacasu, 1. Baskı, Bilim ve Sanat Yayınevi, Ankara, 1998.

Bolay, S. Hayri. **Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü**, Ankara 1997

Bolay, Süleyman Hayri. “**Akıl**”, DİA, İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1989

Bolay, Süleyman Hayri. **Felsefe Sözlüğü**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004

Bolay, Süleyman Hayri. **Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması**, İstanbul Kalem Yayınevi, İstanbul, 1993

Cevizci, Ahmet. **Felsefe Sözlüğü**, 4. Baskı, Paradigma Yayınevi, İstanbul, 2000

Cevizci, Ahmet. **Ortaçağ Felsefe Tarihi**, Bursa, Asa Kitabevi, 2008.

Çağrııcı, Mustafa. **Ana hatlarıyla İslam Ahlakı**, mad. DiA, İstanbul, 1989.

Çağrııcı, Mustafa. **İslâm Düşüncesinde Ahlâk**, İstanbul, 1989.

Çağrııcı, Mustafa, “**Adâlet**” mad, DİA İstanbul 1988.

Çüçen, A. Kadir. **Felsefeye Giriş**, 2. Baskı, Asa Kitapevi, İstanbul, 2001.

Çüçen, A. Kadir. **Bilgi Felsefesi**, Asa Kitabevi yayınları, Bursa 2001.

Descartes. **Metot Üzerine Konuşma**, çev. K. Sahir Sel, Sosyal Yayınevi, İstanbul, 1994.

Demircioğlu, Aytekin. **Eleştiri ve Şüphe Temelinde Gazali’de Bilgi Meselesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniv, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2008.

Doğan, Mehmet. **Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul, 1994.

Erdem, Hüsamettin. **Bazı Felsefe Meseleleri**, 1. Baskı, Hüner Yayınevi, Konya, 1998

Erdem, Hüsameddin. **Bazı Felsefe Meseleleri**, Konya, 1999.

Erdem, Hüsameddin. **Gazâlî’ de Bilgi Meselesi**, İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt/Vol:13, sayı/ no: 3-4, 2000.

Erdem, Hüsameddin. **Ahlâk Felsefesi**, Konya 2005.

Erdem, Hüsameddin. “**İslam Ahlakı ve Özellikleri**”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi D, Sayı 2, Konya 1986 Fazlurrahman, İslam, Ter. M. Dağ, M. Aydın, Ankara, 1992.

Fersahoglu, Yaşar. **Kur’an’da Zihin Eğitimi**, Marifet Yayınevi, İstanbul, 1998.

Gazali. **El-Munkız Min- ed-Dalal**, çev: Suphi Furat, 1. Baskı, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1972.

Gazali. **İhya Ulûmi'd-Din**, Çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1985.

Gazali. **Mihenkku'n Nazar(Düşünmede Doğru Yöntem**, Çev. Ahmet Kayacık, Ahsen Yayınevi, İstanbul, 2002.

Gazali, Kimya. I, **Minhacu'l-Abidin (çev. Ali Kaya)**, İstanbul, 2004.

Gazali. **Meâric'ül Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)**, (Çev. Serkan Özburun), İstanbul, 2007.

Gazali. **Mîzânü'l-Ahlâk (Ahlâk Ölçüleri)**, (Çev. Ahmed Arslantürkoğlu), İstanbul, 1974.

Gökberk, Macit. **Felsefe Tarihi**, İstanbul, 2007.

Hançerlioğlu, Orhan. **Düşünce Tarihi**, 1. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1970.

Haklı, Şaban. **“İslam Ahlak Teorileri”**, **Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak** (ed. Recep Kaymakcan, Mevlüt Uyanık), Dem. Yay İstanbul, 2007.

Hökelekli, Hayati. **Din Psikolojisi**, TDV Yayınevi, Ankara, 2001.

İbn Miskeveyh. **Ahlâkı Olgunlaştırma**, (Çev. A. Şener, C. Tunç, D. Kayaoğlu), Ankara 1983.

İbn-i Miskeveyh. **Tezhibül Ahlak**, çev. Abdülkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara 1983.

Kandemir, M.Yasar. **Örneklerle islâm Ahlâkı**, İstanbul, 1993.

Keklik, Nihat. **Türk İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri**, İ.Ü.E.F. Yayınevi, Ankara -1996.

Keklik, Nihat. **Felsefe Mukayeseli Temel Bilgiler ve Kaynaklar**, Çağrı Yayınevi, İstanbul, 1978.

Kılıç, Recep. **Ahlâkın Dinî Temeli**, Ankara 1992.

Kılıç, Recep. **Ayet ve Hadislerin Işığında insan ve Allah**, TDV. Yayınevi, Ankara, 1995.

Kılıç, Cevdet. “Gazâlî’ de Tefekkür ve Hikmet Kavramları”, **Tasavf. Dergisi**, Sayı 5, Ankara 2001.

Öztürk, Vedat. **Felsefe Dersleri**, 5. Baskı, İnkılap ve Aka Kitapevi, İstanbul, 1978.

Özlem, Doğan. **Etik-Ahlâk Felsefesi**, İstanbul, 2004.

Taylan, Necip. **Ana hatlarıyla İslâm Felsefesi**, İstanbul, 2006.

Taylan, Necip. **Gazali’nin Düşünce Sisteminin Temelleri Bilgi**, Mantık- İman, Marmara Üniv. Fak. Yayınevi, İstanbul, 1994.

Taylan, Necip. **Gazâlî’nin Düşünce Sisteminin Temelleri**, 2. Baskı. M.Ü. İ.F.V. Yayınevi, İstanbul, 1994.

Türkeri, Mehmet. **Elmalılı’nın Ahlak Felsefesi**, Lotus yay, İzmir 2017.

Türkeri, Mehmet. **Etik Bilinç Kaynak Siz Siniz**, Lotus Yayınevi, İzmir 2014.

Türkeri, Mehmet. **Etik Değer**, Lotus Yayınevi, İzmir 2015.

Uyanık, Mevlüt. **Bilginin İslamileştirilmesi ve Çağdaş İslam Düşüncesi**, Ankara Okulu Yayınları Ankara 1999.

Ülken, Hilmi Ziya. “**Gazâlî ve Felsefe**”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dergisi, Ankara, 1957.

Vural, Mehmet. **İslam Felsefesi Sözlüğü**, 1.Baskı, Elis Yayınevi, Ankara, 2003.

